

BYGGESKIKKVEILEDER
FOR FARSUND BY

BEVARING OG UTBEDRING

BYGGESKIKKVEILEDER
FOR FARSUND BY

BEVARING OG UTBEDRING

2017

FARSUND KOMMUNE

Vest-Agder fylkeskommune

Tekst: Siv. ark. MNAL Ivar Ole Iversen

Design og layout: Xpressprint

Fotografier uten kildeangivelse er tatt av forfatteren

Trykk: Kai Hansen Trykkeri

FORORD

Vest-Agder har fire historiske byer, og med dette har tre av dem – Mandal, Flekkefjord og Farsund – fått sin egen veileder. Hver av de historiske byene har sin fortelling og sitt særpreg. Ramsalt sjø, fiskeri og skipsfart dannet grunnlaget for Farsunds vekst tidlig på 1600-tallet. Ytterst mot havgapet klorer den lille, hvite sørlandsbyen seg fast i terrenget, nesten som en klyngelandsby fra forhistoriske tider. Ikke ulikt mange av de andre byene langs sørlandskysten er Farsund en selvgrodd by, vokst frem med fiskeri- og handelsvirksomhet som det viktigste grunnlaget. Byen hadde sin storhetstid på 1700-tallet da Jochum Brinch Lund bygde opp sitt handelsimperium. Hans investeringer og satsinger gjorde at Farsund i 1795 fikk kjøpstadsprivilegium. Kaperfarten under napoleonskrigene på begynnelsen av 1800-tallet økte byens rikdom. Farsund er i sin mangfoldighet et resultat av denne rikdommen.

En tragisk bybrann i 1901 førte til at mange av byens vakre trebygninger gikk tapt. Gjenoppbyggingen av byen gikk raskt, og resultatet ble en mer strukturert by med bredere og rettere gater, gitte kvartalsstørrelser og maksimale gesimshøyder. Fremdeles er byen kjent for sine trange trappegater som i enda større grad særpreget byen før brannen.

De kulturelle påvirkningene har vært mange og har bidratt til å gi byens dens særpreg, opprinnelig med sine mange, smale passasjer fra sjøen og oppover i terrenget, karakteristisk med sine trappeløp som klatrer opp gjennom den bratte byen og sine skifertak. Byen er preget av bybrannen, som resulterte i en by stilistisk delt i to, med jugendstil og sveitserstil. Med sine etter hvert mange hvitmalte hus, trange gateløp og nærhet til havet minner Farsund om resten av sørlandsbyene, men skiller seg ut ved ikke å være en empireby. I nasjonal sammenheng utmerker den seg ved å være den siste trebyen som ble bygd opp igjen før murtvangsloven kom i 1904.

De historiske byene opplever et stort utviklingspress som følge av den sterke urbaniseringen som preger dagens samfunnsutvikling. Kunnskap om vedlikehold og restaurering og bevissthet omkring hvilke kulturskatter som omgir oss, bidrar til å ta vare på verdiene omkring oss. Farsund kommune og Vest-Agder fylkeskommune har gått sammen om å utarbeide en veileder for byen. Veilederen inneholder både informasjon om byens historie, de ulike bygningene og de arkitektoniske stilene som særpreger byen og gir råd og veiledning om hvordan man best kan ta vare på bygningene. De historiske byer er en av fylkeskommunens satsinger, med mål om å revitalisere byene ved å legge til rette for både bruk og bevaring, slik at byene både beholder sitt særpreg og forblir attraktive steder å bo. Veilederen er også ment å gi huseiere kunnskap om og inspirere til vern og vedlikehold av bygningene, som gjør de tradisjonsrike kystbyene til det de er.

Måtte veilederen inspirere til at Farsund by forvaltes og tas vare på på en god måte slik at byen også i fremtiden fremstår som den fargerike og flotte byen den er.

Yvonne Fernmar Willumsen

Fylkeskonservator i Vest-Agder

INNHOLDSFORTEGNELSE

1. Forord **5**

2. Innledning **9**

3. Farsund – historisk overblikk **10**

4. NB!-registeret **13**

5. Bevaringsområder **14**

6. Stilhistorisk oversikt over hustyper **15**

Generelt om bebyggelsen i Farsund by 15

Gjennomgang av hus i Farsund fra 1700-tallet og fram til vår tid 18

1700-talls-/tidlig 1800-tallshus 18

Empire (1820-1870) 24

Sveitserstil (1870-1920) 28

Dragestil (1890-1910) 35

Historisme (1860-1910) 36

Jugend (1900-1930) – murbygninger 40

Jugend (1900-1930) – trebygninger 44

Nyklassisisme – 20-talls klassisisme. Nybarokk (1920-1940) 49

Funksjonalisme (1930-1945) 56

Etterkrigsfunksjonalisme (1945-1960) 60

Typehus (1960-1990) 65

Postmodernisme (1980-) 71

Nyfunksjonalisme (2000-) 75

Dagens byggeskikk 79

7. Særtrekk ved bebyggelsen i Farsund **80**

Trappegatene 80

Hjørneutbygg og hjørnetårn 81

Avslutning hjørnetårn og arker 81

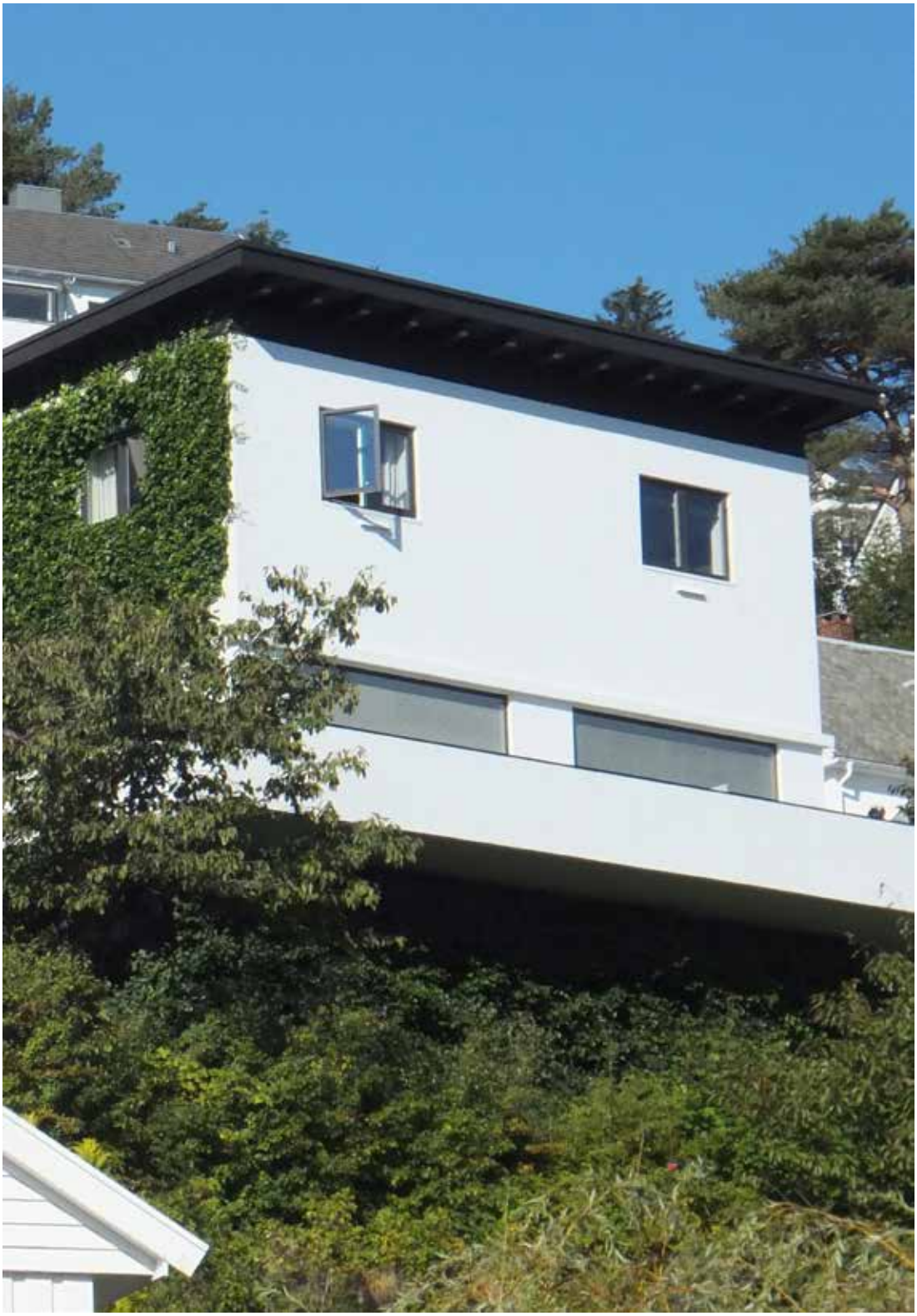
Taktekking 82

Dører 83

Portaler 84

Rekkverk – balustrade 85

8. Utbedring av verneverdige hus ... 86
Regler for utbedring ... 86
Prinsipper for utbedring ... 88
Rekonstruksjonsprinsippet ... 88
Det historiske ekvivalensprinsippet ... 89
Tilslutningsprinsippet ... 90
Valg av prinsipp for utbedring ... 90
Beholde bygningen slik den er ... 91
Tilbakeføre bygningen til tidligere eller opprinnelig utseende ... 92
Endre bygningen ved ombygging, påbygg eller tilbygg ... 94
Utbedring – de enkelte bygningsdeler ... 95
Yttervegg – trehus ... 95
Yttervegg – murhus ... 97
Tak og taktekking ... 99
Piper ... 102
Vindu ... 104
Ytterdør ... 109
9. Farger på hus og malingstyper ... 111
10. Tilbygg og påbygg ... 113
11. Trapper ... 116
12. Grunnmurer/kjellermurer ... 118
13. Forstøtningsmurer og gjerder ... 121
14. Uteareal: terrasse, balkong, altan og veranda ... 125
15. Kommunale planer ... 128
16. Lovbestemmelser ... 129
17. Råd og veiledning – støtteordninger ... 131
18. Aktuell litteratur ... 132
19. Kilder ... 133

Skougaardsgt. 10

INNLEDNING

Bebyggelsen i Farsund består av hus fra ulike tidsperioder. Hver periode har sine særtrekk. Det er viktig å ta vare på disse særtrekkene. Bebyggelsen forteller historie. Den viser hvordan byen har vokst og utviklet seg gjennom tidene. Hvis vi gjør for store endringer i bybildet, blir det vanskeligere å lese historien.

Denne veilederen henvender seg først og fremst til huseiere, men vil også være av interesse for andre som er opptatt av byen og byens bebyggelse. Videre vil håndverkere som arbeider med rehabilitering av hus, ha nytte av veilederen.

I første del av veilederen vises eksempler på bygninger fra ulike tidsperioder og hva som kjennetegner bebyggelsen. Vinduer, dører, panel og taktekking som er karakteristiske for hver periode, vises.

I andre del av veilederen gis det råd om hvordan bebyggelsen kan tas vare på. Godt vedlikehold forlenger en bygnings levetid. Noen ganger er det likevel nødvendig å skifte ut bygningsdeler. Andre ganger kan det være aktuelt å gjøre endringer i bygningen, ved ombygging, tilbygging eller påbygging. Ved utbedring og endringer er det viktig å velge løsninger som harmonerer med den eksisterende bygningen. Ulike løsninger kan velges, men det avgjørende er at nytt og gammelt spiller sammen og danner en helhet.

Veilederen gir først og fremst råd. Derfor står det som regel «bør» istedenfor «skal» i omtalen av løsninger. Rådene er gitt ut fra et antikvarisk ståsted uavhengig av bebyggelsens eller området planstatus. Det er viktig å være klar over at kommunen gjennom sine arealplaner – kommuneplaner/ kommunedelplaner og reguleringsplaner – kan stille krav til utforming og løsninger. Det er derfor viktig på forhånd å undersøke hvilke planer og bestemmelser som gjelder for den aktuelle eiendommen før tiltak iverksettes.

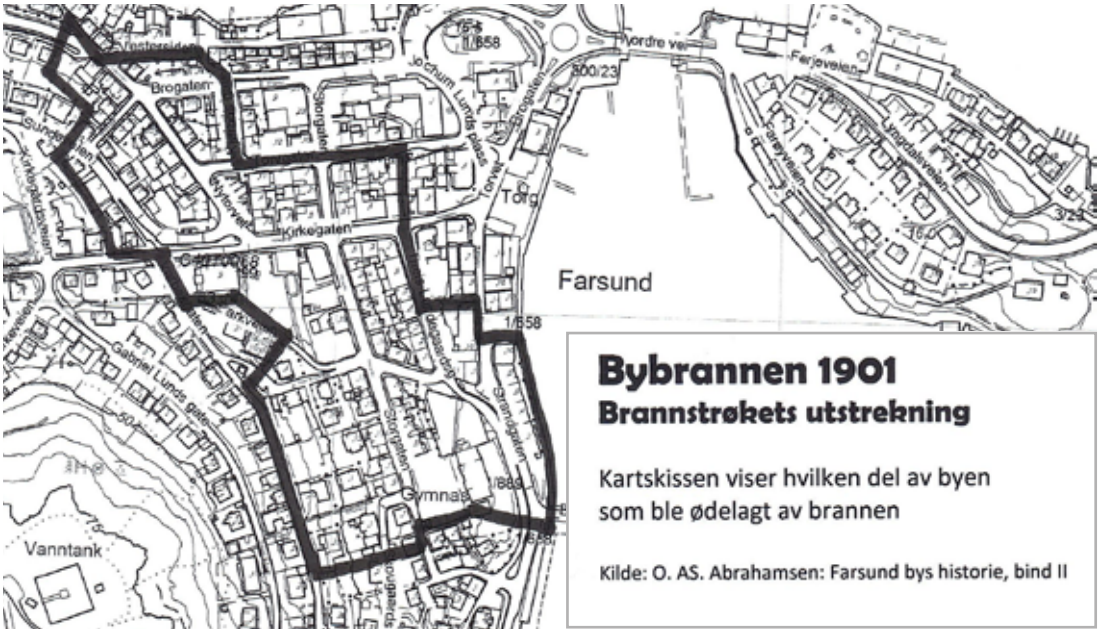
Husan

FARSUND – HISTORISK OVERBLIKK

Farsund oppstod som bysamfunn på 1700-tallet. I løpet av andre halvpart av århundret utviklet stedet seg fra å være en klynge småhus til å bli et bysamfunn. Grunnlaget for veksten var først og fremst havarivirksomhet – reparasjon av havarerte og skadde skip. Etter hvert bidro også handel, sjøfart og håndverksvirksomhet til vekst. Stedet ble ladested i 1795, det vil si at stedet fikk rett til å innføre og fortolle varer fra utlandet. Under Napoleonskrigene på begynnelsen av 1800-tallet førte kapervirksomhet til betydelige inntekter for byen. Med myndighetenes tillatelse ble fiendtlige skip bordet og ført til land, der skip og last ble solgt. Viktigste inntektskilde for beboerne ellers var skipsfart og fiskeri - sild, torsk og hummer. Andre virksomheter var trelasthandel og eksport av gråstein samt steinmose til framstilling av fargestoff. I 1800 var det rundt 100 hus og i underkant av 500 innbyggere i Farsund.

Hovedgatene var Strandgaten og Kirkegaten. I første halvdel av 1800-tallet var det et rikt sildefiske som kulminerte i 1835. Rundt midten av århundret var tobakksfabrikk, hattefabrikk og garveri i drift i byen. Av håndverkere var det tømrere, snekkere og smeder. På dette tidspunktet var antall innbyggere økt til rundt 1000. I andre halvdel av 1800-tallet var de viktigste inntektskildene til Farsund internasjonal skipsfart, fiskeri og fiskeeksport. Folketallet økte til i overkant av 1700 i 1900.

Farsund ble rammet av brann i nordre bydel i 1838. Da brant 16 hus. Den store bybrannen i 1901 brøt ut mandag 12. august. 75 prosent av bebyggelsen – 180 hus – ble flammenes rov, men ingen menneskeliv gikk tapt. Kort tid etter brannen ble det utarbeidet reguleringsplan for brannstrøket. I planen var antall tomter redusert fra 250 før brannen til 197. Gateløp ble endret

Listervn 1. Eksempel på nybygg i tre etter bestemmelsene i reguleringsplanen av 1901. Maksimal størrelse på trebygning.

og utvidet. Planen ble godkjent av regjeringen den 19. november 1901.

To mindre bybranner rammet byen i 1904, men skadeomfanget var svært begrenset og medførte ingen reguleringsmessige endringer.

Reguleringsplanen fra 1901 tillot oppføring av trehus i inntil to etasjer med forretning i første etasje og bolig i andre. Bestemmelsen om etasjetall ble omgått ved at husene ble utstyrt med en høy kjelleretasje i mur slik at bebyggelsen i praksis fikk tre etasjer. I tillegg ble det tillatt å innrede et beboelsesrom i hver gavl i loftsetasjen.

Noen huseiere valgte å oppføre sine hus i mur selv om disse etter reguleringsplanen kunne oppføres i tre. Murtvangen ble skjerpet i deler av bykjernen i 1904, men på dette tidspunktet var det meste av bebyggelsen allerede gjenreist. For å minske risikoen for ny bybrann ble det krevd brannmur mellom sammenbygde hus. Det ble av samme grunn ikke tillatt taktekking av krum tegl. Det foretrukne taktekkingsmaterialet ble grå skifer.

På grunn av Farsunds dårlige økonomi på gjenreisningstidspunktet, ble kommunalt vann- og avløpssystem ikke prioritert av byens myndigheter. Vann måtte hentes fra brønner, og det var ikke mulig å installere WC i bebyggelsen. Det ble heller ikke satt opp elektrisk gatebelysning.

Farsund fikk kommunalt vannverk først i 1922. Samme år ble byen tilknyttet Vest-Agder elektrisitetsverk.

Farsund var inne i en stagnasjonsperiode til et stykke ut i mellomkrigstiden. Da utviklet byen seg i løpet av få år til å bli en sjøfartsby. Mot slutten av 1930-årene var Farsund den by i verden som hadde størst skipsflåte i forhold til innbyggertallet. I mellomkrigstiden ble det drevet med små-

handel og håndverk i tillegg til rederivirksomhet. Det var lite industriell virksomhet.

I 1916 kjøpte Farsund kommune tomtegrunn for boliger i områder utenfor bykjernen: Kjørestad, Varbakk og Naudodden. I 1917 ble det vedtatt reguleringsplaner for områdene Varbakkgaten og Gabriel Lunds gate, og Skougaardsgaten ble forlenget. Farøy ble regulert i 1929.

Professor Sverre Pedersen fra Norges tekniske høgskole ble av kommunen engasjert til å lage reguleringsplan for Farsund. Planen var ferdig i 1952 og ble godkjent av bystyret i 1954. Den bærende idé i planen er å utvikle Farsund som hageby, med frittliggende småhus omgitt av hager. Planen fikk først og fremst betydning for utformingen av Kjørestad, som fra 1953 til midten av 1960-tallet ble utbygd etter Pedersens idé om hagebyen.

I 1970 var antall hus i Farsund fordoblet i forhold til situasjonen like etter gjenreisningen etter bybrannen i 1901. Halvparten av disse 550 hus ble oppført etter 2. verdenskrig.

Farsund stod også for sosial boligbygging i årene etter krigen: Tomannsbolig i Gabriel Lunds gate, 1948 (ble distrikstslegebolig), rekkehus i Sundeveien, 1948-49 (solgt til private etter behovsprøving) og fire tomannsboliger på Råstad løkke, 1953. Sistnevnte bebyggelse ble oppført av Brødrene Penne etter Selvaags nye konstruksjonsprinsipp – lett bindingsverk isolert med steinull og glassvatt.

Det ble på 1950-tallet reist en rekke større bygninger i byen: Th. Brøvigs administrasjonsbygg (1950), Mosvold hvilehjem (1954), Sjømannskolen på Sundsodden (1954), Mosvold rederis administrasjonsbygg (1956) og Farsund kino (1956).

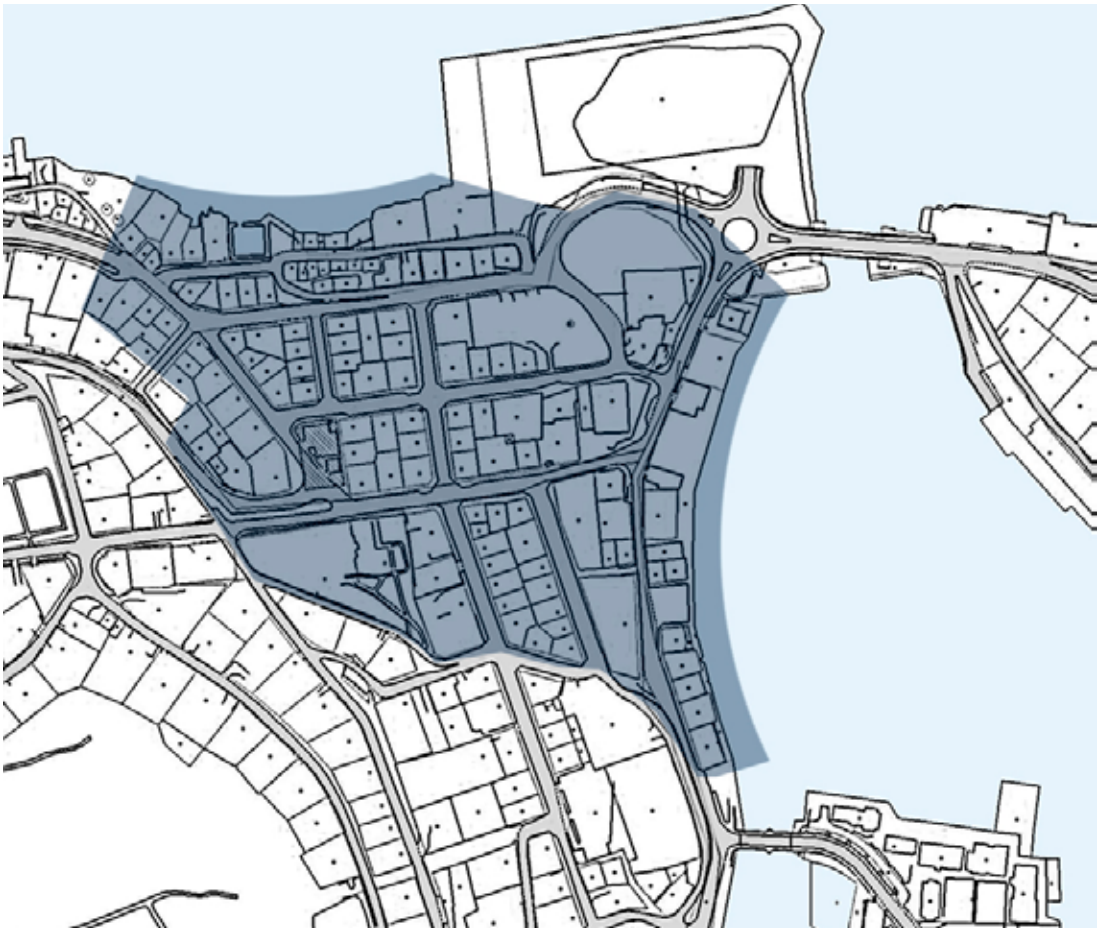
I 1965 slås Farsund, Spind, Lista og Herad sammen til én kommune. Kommunen får bystatus. På 1970-tallet avtar rederivirksomheten og dør etterhvert ut. En nedgangsperiode starter innenfor norsk og internasjonal skipstrafikk. Turbulens i oljemarkedet i 1973 rammer tankmarkedet. Krisen innenfor skipsfarten varer til langt ut på 1980-tallet. Flere av rederiene i Farsund gikk over fra skipsfart til annen virksomhet, blant annet finans og aksjeinvesteringer, og mange lokale arbeidsplasser gikk tapt. Det som redder kommunen, er aluminiumsverket på Lista – Elektrokemisk AS – som ble etablert i 1971. Andre virksomheter har vært i aktivitet i kortere eller lengre perioder, men er siden lagt ned: Brødrene Jåtogs møbelfabrikk, Farsund Packing AS, Farsund Aqua og Bredero Price Europipes. En viktig arbeidsplass for byen i dag er, ved siden av aluminiumsverket, Benteler Automotive Farsund AS.

NB!-REGISTERET

Riksantikvaren har laget en database over byer og tettsteder i Norge med kulturmiljøer som har nasjonal interesse. NB!-registeret angir områder der det må vises særlige hensyn i forbindelse med forvaltning og utvikling. Registeret er ment å være et redskap for kommunen og andre aktører ved planlegging og utbygging i kulturhistorisk viktige områder.

Når det gjelder Farsund omfatter NB!-registeret bykjernen, slik det er vist på nedenstående kart.

Området er begrenset til den tettest bebygde delen av bykjernen. Store deler av bebyggelsen i Farsund faller utenfor NB!-registeret. Dette gjelder villabebyggelsen sør og vest for bykjernen og på Farøy. Denne bebyggelsen består både av trehus i sveitserstil fra før bybrannen i 1901 og bygninger oppført etter bybrannen. Siden denne bebyggelsen er karakteristisk for Farsund og utgjør en viktig del av bybildet, er den tatt med i foreliggende veileder. Det samme gjelder bebyggelsen på Sundsodden og boligområdet Kjørestad som representant for etterkrigstidens boligbebyggelse.

BEVARINGSOMRÅDER

Deler av bebyggelsen i Farsund by er regulert til bevaring. Bygninger innenfor bevaringsområdene er gitt et sterkere vern enn den øvrige bebyggelsen i bykjernen. Bestemmelser i tilknytning til planen angir hvilke tiltak som er tillatt og ikke tillatt i bebyggelsen.

STILHISTORISK OVERSIKT OVER HUSTYPER

Generelt om bebyggelsen i Farsund by
Bybrannen i Farsund i 1901 la store deler av bebyggelsen i ruiner. Byen ble gjenreist i løpet av få år. Farsund har, som følge av det store innslaget av bebyggelse fra tiden etter 1901, et annet preg enn de øvrige sørlandsbyene. Mens det i Flekkefjord og Mandal er empiren som dominerer den gamle bykjernen, er det sveitserstilen som er mest fremtredende i Farsund. Byen har også et større innslag av bebyggelse i mur enn nabobyene.

Den eldste bebyggelsen i Farsund finner vi i den delen av byen som ikke ble berørt av brannen i 1901. Dette gjelder i første rekke Vestersiden, helt nord i byen. Her finner vi hus som går tilbake til 1700-tallet og muligens tidligere. Dessverre er store deler av bebyggelsen senere endret, og flere hus er også revet. Likevel utgjør Vestersiden en verdifull del av bygningsmiljøet i Farsund.

Det som ellers setter sitt preg på bykjernen i Farsund, er bebyggelsen som ble oppført innenfor brannstrøket umiddelbart etter bybrannen i 1901. Som følge av stor, samtidig byggevirksomhet har bebyggelsen i bykjernen mange fellestrekk. Denne bebyggelsen består av trehus i sveitserstil og murbebyggelse i historisme med varierende innslag av jugendstil.

Vestersiden 8 - bebyggelse fra før bybrannen i 1901

Kirkegt. 12 – bygård i sveitserstil

Strandgt. 6-8 – murgårder i historisme/jugendstil

FARSUND
Bebyggelsen
Historisk oversikt
1700/1800-tall
Tidlig 1900-tall (1901-1920)
Mellomkrigstid (1920-1940)
Etterkrigstid (etter 1945)

FARSUND
Bebyggelsen
Bebyggelsens stiluttrykk
Tidlig 1800-tall/Empire
Sveitserstil
Historisme/Jugend
Nyklassisisme
Funksjonalisme/typehus
Postmodernisme/nyfunksjonalisme
uten klart stilpreg

1700-TALLS-/TIDLIG 1800-TALLSHUS

Storgt. 3

Storgt. 3 tidligere utseende (S)

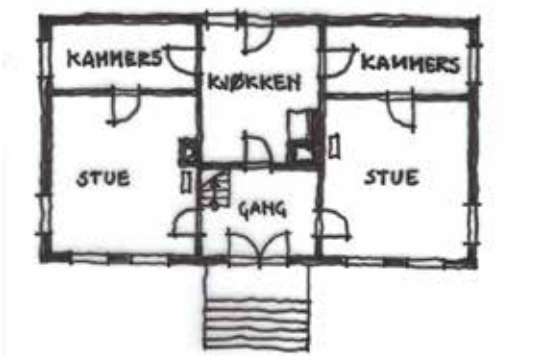
Det er lite igjen av bebyggelsen fra før 1901 i Farsund. Av byens rundt 250 hus ble 180 ødelagt i bybrannen. Av de hus som unngikk flammene, er flere senere revet eller endret. Eksempler på hus fra perioden er Storgt. 3 og Vestersiden 8 og 11. Et fint eksempel på en velbevart 1700-tallsbygning er Farsund Museum på Spindsodden. Denne bygningen stod opprinnelig på Åpta og ble flyttet til sin nåværende plassering i 1954.

Storgt. 3 omtales i Farsund bys historie (1997) som «Kompaniet Lunds kanselli-bygning». Oppføringsår er ukjent, men bygningen antas å være oppført tidlig på 1800-tallet.

Planløsning

Storgt. 3 er et såkalt midtgangshus, en vanlig hustype på sørlandskysten fra 1700-tallet og framover til slutten av 1800-tallet. Midtgangshuset er kjennetegnet ved symmetri om en midtakse, se prinsippskissen nedenfor. Inngangsdøren er midt på hovedfasaden og fører inn til gangen. På hver side av gangen er det stuer. I forlengelsen av gangen ligger kjøkkenet. Bak hver stue er det kammers. Fra gangen er det trapp opp til loftsetasjen, som har soverom i hver gavl og i noen tilfeller midtstilt ark over inngangen.

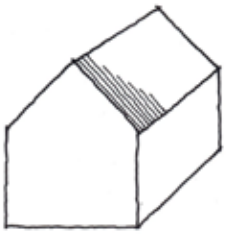

Prinsipplan av midtgangshus - hovedetasje

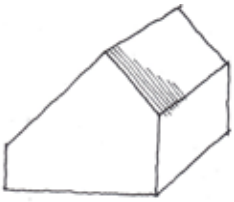
Tak og taktekking

Storgt. 3 har saltak. Hus fra perioden har ellers ofte skjevrøstet gavl. Et typisk kjennetegn for hus fra perioden er at gavlveggene mangler takutstikk (se bilde på neste side).

Storgt. 3 har taktekking av teglstein av nyere type. Tidligere hadde huset taktekking av enkeltkrum, uglasert teglstein, som er typisk for 1700-talls-/tidlig 1800-tallshus. Hus fra perioden kan også ha taktekking av enkeltkrum, glasert, svart teglstein (se fotografi nedenfor). Dette gjelder i særlig grad større, monumentale bygninger.

Saltak

Saltak med skjevrøstet gavl

Enkeltkrum, uglasert, rød teglstein av tradisjonell type (eks.bilde)

Enkeltkrum, glasert, svart teglstein av tradisjonell type (eks.bilde)

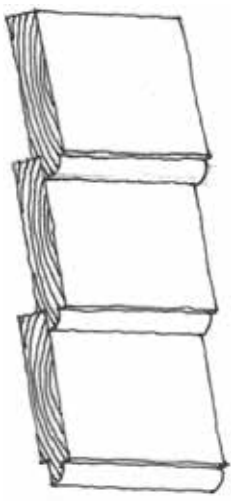
Yttervegg - kledning
Ytterpanel på Storgt. 3 er liggende, enkelfalset staffpanel. Hus fra perioden har ellers ofte stående panel.

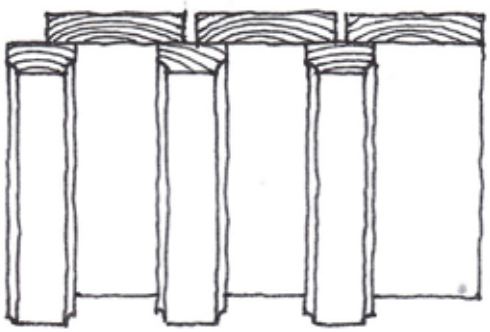
Gavlvegg uten takustikk (Farsund museum)

Enkeltfalset staffpanel (Brogt. 26)

Enkeltfalset staffpanel

Stående lektepanel

Stående lektepanel (Farsund museum)

Vindu

De smårutede vinduene i Storgt. 3 er typiske for perioden. Det samme gjelder vindusomramningen. Vinduet i arken er et empire-vindu (se avsnittet om empire nedenfor). På eldre fotografier har bygningen empire-vinduer i hele hovedfasaden, mens baksiden av huset har smårutede vinduer. I 1983 ble vinduene i hovedfasaden erstattet av nåværende vinduer.

Vinduer av denne typen kan ha tre, fire eller fem ruter i høyden, noen ganger flere. Tre eller fire ruter er mest vanlig.

Storgt. 3. Smårutede vinduer av 1700-tallstype med tidstypisk omramning

Vindu med midthengsling, som ikke er uvanlig på 1700-tallshus (Brogt. 26)

Dør

Hoveddøren i Storgt. 3 har dørblad uten vindu, mens det er vindu i veggen over døråpningen. Dette er typisk for hus fra perioden. Vinduet over døråpningen kan ha forseggjorte sprosser i ulike mønstre. Mindre hus med lavere himlingshøyde (takhøyde innvendig) har ofte smale vinduer på hver side av døråpningen i stedet for vindu over døråpningen.

Storgt. 3. Hoveddør

1700-talls hoveddør (Farsund museum)

ANDRE 1700-TALLS/TIDLIG 1800-TALLSBYGNINGER I FARSUND

Vestersiden 8 er et enkelt utformet hus fra perioden. Oppføringsår er ukjent. Vinduene i 2. etasje er tidstypiske, mens vinduene i 1. etasje er senere empirevinduer.

Vestersiden 11 er et mer påkostet hus enn Vestersiden 8, med blant annet ark. Heller ikke for denne bygningen er oppføringsår kjent. Bygningen fremtrer i dag som et 1700-tallshus. På eldre fotografier har bygningen krysspostvinduer, et kjennetegn for hus fra empiren.

Kjennetegn på 1700-talls-/tidlig 1800-tallshus

- Vanligvis rektangulær grunnplan. Som regel midtgangshus
- Symmetrisk eller tilnærmet symmetrisk hovedfasade
- Ofte smal bygningskropp med skjevrøstet gavl
- Som regel saltak, noen ganger med ark
- Lite eller manglende takutstikk i gavlvegger
- Taktekking av enkeltkrum, rød, uglasert teglstein. På større bygninger også svart, glasert teglstein
- Stående eller liggende, kraftig og profilert ytterpanel
- Torams, smårutede vinduer, vanligvis med tre eller fire ruter i høyden
- Tofløyet hoveddør med enkelt utformede fyllinger uten vindu i dørbladet. Ofte dekorert belistning. Vindu over dør eller vindusfelt på hver side

EMPIRE 1820-1870

Strandgt. 18

Fra tidlig på 1800-tallet og framover var det livlig handelsvirksomhet og skipsfart på Sørlandet. Kulturimpulser fra utlandet nådde kystbyene og satte sitt preg på bebyggelsen. Ute i Europa oppstår empiren som stilart. Forbildet er antikkens arkitektur og formspråk som i Norge omtolkes i det hjemlige byggematerialet tre. Elementer som søyler, halvsøyler, pilastre (flate halvsøyler) og tempelgavler pryder denne bebyggelsen. Det viktigste eksemplet på empirens arkitektur i Farsund er den tidligere tollboden, Strandgt. 18.

Strandgt. 18 er oppført rundt 1770 som bolig for Eilert Jonasen Lund. Bygningen ble solgt til staten til bruk som tollbod i 1843. I anledning eierskiftet ble bygningen bygd om. Ved ombyggingen fikk bygningen sitt nåværende utseende, helt i overensstemmelse med empirens stiluttrykk. Bygningen har delvis original kledning, enkelte, originale vinduer og dører samt belistning. De fleste vinduene ble skiftet i 1979. Postverket holdt i mange år til i bygningen. Staten solgte bygningen i 1995.

Tak og taktekking

Strandgt. 18 har valmet saltak med forholdsvis lite gavlutstikk. Overgangen mellom vegg og tak (gesims) er markert med profilert listverk. Taktekking er enkeltkrum, glasert, svart teglstein, som er vanlig for større empirebygninger. Empirebygninger kan også ha helvalmet tak.

Yttervegg - kledning

Strandgt. 18 har liggende staffpanel, som er den vanligste paneltypen på Sørlandet i perioden. En annen populær paneltype i perioden er dobbelfalset, slett panel.

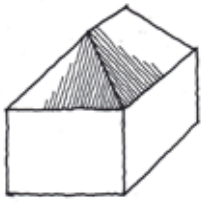
Panel og gesimsdetalj (Kirkegt. 3)

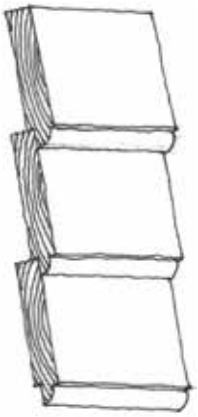
Strandgt. 18. Gesims ved hjørne

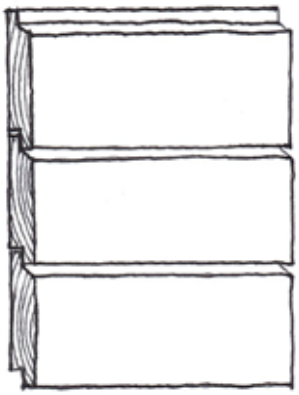
Valmet saltak – halvvalm

Valmtak – helvalm

Enkelfalset staffpanel

Dobbelfalset, slett panel

Vindu

Det vanligste vinduet i større hus i empiren er firerams krysspostvindu med horisontal sprosse i de to nedre rammene (bildet til venstre under). I mindre hus er to rams vindu med tre ruter i hver ramme vanlig (bildet til høyre under). Strandgaten 18 har sistnevnte type vinduer. Belistningen er enkel.

Dør

Empirens dører har dørblad med enkle fyllinger i form av rektangulære, utenpåliggende felt. Dørbladet har ikke vindu, men det er vindu over døråpningen. Vinduet har sprosser i ulik utforming. Hus kan også ha smale vinduer på hver side av døren. Døromramningen (portalen) er markert og henter impulser fra antikkens arkitektur.

Krysspostvindu (eks.bilde)

Strandgt. 18 – torams empirevindu

Strandgt. 18. Dør i vestfasaden

Detalj av delvis fornyet portal (Vestersiden 13)

ANDRE EMPIREBYGNINGER I FARSUND

Kirkegt. 3 ble oppført i 1730-årene, men ble ombygd og fikk sin nåværende form i 1845. På eldre fotografier har første etasje store, rektangulære vinduer med bueformede sprosser øverst. Hovedinngangsdøren ble i 2001 flyttet fra sydfasaden til vestfasaden og erstattet av et vindu. Vinduene, som er av nyere dato, er tidstypiske krysspostvinduer.

Kjennetegn på hus fra Empiren

- Rektangulær grunnplan
- Som regel symmetrisk hovedfasade
- Saltak, valmet saltak (halvvalm) eller valmtak (helvalm). Ark forekommer
- Taktekking av enkeltkrum, rød, uglasert teglstein. Store hus kan ha svart, glasert takstein
- Liggende, ytterpanel – profilert eller slett. På gavlvegger mot naboeiendom og bakgård brukes ofte enklere, stående panel, eventuelt ukantete (flaskeskårne) bord
- Krysspostvinduer med én sprosse i nedre ramme. På mindre hus er torams vinduer med tre ruter i hver ramme mest vanlig
- Markerte inngangsportaler
- Tofløyet hoveddør med enkle fyllinger. Tidlige dører mangler vindu i dørblad. Senere i perioden blir dørbladet utstyrt med vindu

SVEITSERSTIL 1870-1920

Kirkegt. 8

Kirkegt. 8 - tidligere utseende (S)

Sveitserstilen er en demonstrasjon av mulighetene som tre som byggemateriale gir når det gjelder form og dekorativ utsmykning. Stilperiodens navn avslører hvor inspirasjonen er hentet fra, nemlig mellomeuropeisk, tradisjonell trearkitektur. Nye trebearbeidingsmaskiner muliggjorde masseproduksjon av dekorative elementer som profilerte paneler, dekorative fasadebånd, vindus- og døromramninger, spir, rekkverk og brystninger m.m. Sveitserstilen ble meget populær og spredte seg til alle deler av landet.

Etasjehøyde og vindusstørrelse øker i forhold til tidligere tiders hus. Sent i prioden kommer hus med sammensatt bygningskropp – tårn, utbygg og arker.

Farsund har flere, flotte bygninger i sveitserstil. Noen er bygd før bybrannen i 1901, men bygningene i bykjernen ble oppført like etter brannen. Sistnevnte bygninger representerer den sene sveitserstilen, og disse bygningene inneholder elementer av stilretningen historisme (se nedenfor). Bygningene har underetasje i mur på gateplan, mens etasjene over underetasjen er i tre. Karakteristisk er hjørnegårdene med avkuttet hjørne og utkraget tårn i andre og tredje etasje over inngangen på hjørnet. Der tomtestørrelse og form gjør det mulig, er bebyggelsen oppført i L-form med like eller tilnærmet like fasader på hver side av gatehjørnet. De to fasadene er hver symmetriske om en midtakse.

Kirkegt. 8 ble oppført like etter brannen i 1901 for grosserer Ditlef Hansen. Bygningen er lite endret siden oppføringen. Den er med sine arker, tårn og profilerte listverk et godt eksempel på den sene og fullt utviklede sveitserstilen.

Fotografiet til høyre på side 28 viser at hjørnetårnet opprinnelig hadde tårnhatt med spir. Denne er fjernet i nyere tid. Vi ser videre at inngangsdøren på hjørnet er skiftet. Denne var tidligere av samme type som døren mot Storgaten. Opprinnelig fargesetting er ukjent, men huset har i dag mørkere farge på vindusomramning og belistning, tilsvarende det vi ser på det gamle bildet.

Tak og taktekking

Hus i sveitserstil har som regel bratt saltak. Et typisk kjennetegn ved sveitserstilen er store takutstikk. Taksperrer og -åser er ført forbi vegglivet og gitt en dekorativ avslutning. Karakteristisk er også kryssene øverst i gavlen. Disse er utformet med ulik grad av bearbeiding.

Kirkegt. 8 har taktekking av skifer. Etter brannen i 1901 ble skifer påbudt som taktekkingsmateriale for bybebyggelsen. Skifertak ble ansett for å være mer brannsikre enn teglsteinstak. Dråpeskifer er vanligst. På mange hus er arker og tårn utstyrt med spir.

Taktekking av skifer (Storgt. 17)

Utstikkende åser og sperrer (Storgt. 13)

Takutstikk med synlige åser (Storgt. 19)

Storgt. 13

Kirkegt. 6

Storgt. 17

Kirkegt. 8

Storgt. 17

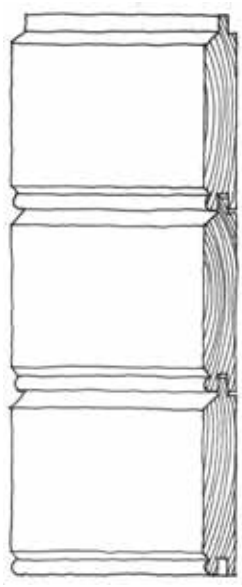

Listervn. 8

Yttervegg – kledning

Kirkegt. 8 har i likhet med de fleste sveitserstilhus ytterkledning av pløyd staffpanel. I andre halvpart av 1800-tallet ble maskinhøvelen tatt i bruk. Den gjorde det mulig å lage tynnere og mer presise panelbord enn tidligere. I sveitserstilen brukes ofte en kombinasjon av liggende og stående ytterkledning i samme bygning. Hovedetasjene har ofte liggende panel, mens loftsetasjen har stående panel. Det kan også være felter med skråttstilt panel i fasaden.

Sveitserstilen kjennetegnes ved sammensatt bruk av ulike paneltyper, profilerte lister, knekter m.m. Etasjeskiller markeres ofte i fasaden. Veggene fremstår som relieffer, der lys og skygge skaper spennende synsinntrykk. Detaljrikdommen kan ytterligere forsterkes ved bruk av farge.

Pløyd staffpanel

Pløyd staffpanel (Vestersiden 9)

Kombinert panel (I. Sundtsgt. 4)

Kirkegt. 1

Storgt. 17

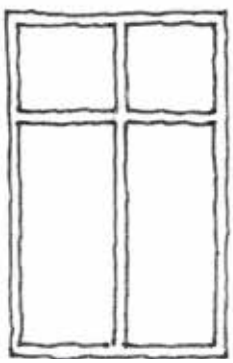
Storgt. 19

Torvgt. 7

Vindu
Kirkegt. 8 har tidstypiske vinduer: krysspostvinduer uten sprosseinndeling. Vinduene er av nyere dato, men typen er den opprinnelige. Hus i sveitserstil kan også ha T-postvinduer. Vinduene er alltid omgitt av rikt profilert listverk.

Dør
Hoveddør er som regel tofløyet. Dørene har fyllinger («speil») i ulike formater og profilert listverk. Det er ofte vindu i øvre del av dørbladet. Dørene slår innover og ligger følgelig tilbaketrukket fra vegglivet.

Krysspostvindu

T-postvindu

Kirkegt. 8

Torvgt. 5

Kirkegt. 1

Storgt. 17

Kirkegt. 8

Storgt. 6

Skougaardsgt. 1

Planløsning

Sveitserstilen innleder en periode med mer varierte planløsninger i bolighus. I større hus ble planløsningen ofte underordnet husets arkitektoniske uttrykk. Med sveitserstilen kommer midtpipehuset eller firevinduershuset. Denne typen hus har i første etasje to stuer, kjøkken og gang med trapp til andre etasje. Huset har én pipe som er plassert midt i huset, derav navnet midtpipehus. De to stuene med to vinduer i hovedfasaden er opprinnelsen til betegnelsen firevinduershuset. Hustypen er mest vanlig i mindre sveitserstilhus. Noen byggmesterhus fra tidlig etterkrigstid er bygd etter samme planløsningsprinsipp.

Prinsipplan - midtpipehus

Inger Sundsgt. 4 – Midtpipehus

ANDRE SVEITSERSTILHUS I FARSUND

Torvgt. 8

Storgt. 17

Storgt. 16

Torvgt. 8 ble oppført i 1902. Bygningen har avkuttet hjørne med tårn. Tårnet hadde opprinnelig spir. Eksteriøret er ellers i hovedsak uforandret.

Storgt. 17 er også oppført etter bybrannen i 1901. Huset har avkuttet hjørne med utkraget ark. I eksteriøret er profilerte lister og dekorelementer bevart, og bygningen er malt slik den opprinnelig kan ha vært malt.

Storgt. 16 ligger diagonalt overfor Storgt. 17. Bygningen representerer en annen variant av sveitserstilhuset. Avkuttet hjørne med utbygg eller tårn mangler. Sydveggen følger gateløpet og danner en stump vinkel med fasaden mot vest.

Kjennetegn på sveitserstilhus

- Ulik grunnplan avhengig av arkitektur, størrelse og plassering
- Større hus har ofte verandatilbygg som kan være delvis innglasset
- Som regel symmetrisk hovedfasade
- Saltak med stort utstikk
- Taktekking av skifer. Noen hus har taktekking av enkeltkrum, rød, uglasert teglstein
- Ytterpanel i hovedsak av liggende, profilert panel (pløyd staffpanel). Noen ganger liggende og stående panel i kombinasjon
- Rikt dekorerte bygningsdeler – profilert listverk og løvsagarbeider
- Stor takhøyde (himlingshøyde) innendørs
- Store vinduer – krysspost- eller T-postvinduer. På mindre hus også torams vinduer med tre ruter i hver ramme. Veranda har ofte flerfarget vindusfelt
- Tofløyet hoveddør med profilerte fyllinger, som regel med vindu i dørbladet

DRAGESTIL 1890-1910

Listervn. 1

Listervn. 1 med dragehoder intakt (FH)

Dragestilen oppstod rundt århundreskiftet 1800-1900 og kan betraktes som en videreutvikling av sveitserstilen. Dragestilen avspeiler nasjonale strømninger i tiden rundt oppløsningen av unionen med Sverige i 1905. Forbildet er vikingetidens og middelalderens formspråk innenfor treskurd og byggekunst. Det mest karakteristiske elementet er mønekammene som avsluttes med dragehoder/-haler i gavlen. For øvrig har dragestilen mange av sveitserstilens karakteristiske trekk.

Det er i dag ikke synlige spor etter dragestilen i Farsund. Listervn. 1 hadde opprinnelig dragehoder, men disse er senere fjernet.

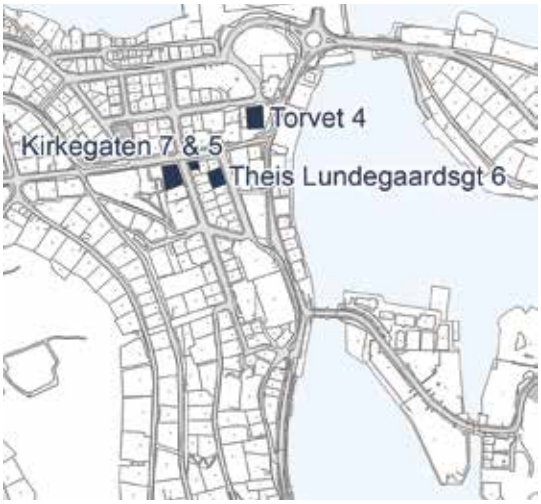
HISTORISME 1860-1910

Kirkegt. 5

Kirkegt. 5 – tidligere utseende (S)

Sveitserstilen er en ren trehusstil. Bygninger i mur som ble oppført i andre halvdel av 1800-tallet, er som regel i et formspråk kalt historisme. Utgangspunktet er tidligere tiders stiler innenfor arkitekturen som omtolkes og tilpasses samtidens bygningstyper. Historismens bygninger kan være i nyromansk stil, i nygotikk, nyrenessanse , nybarokk, nyklassisisme eller en blanding av disse. Valg av stil avgjøres ofte av bygningens funksjon. Kirker ble gjerne oppført i nygotisk stil, mens for banker og skoler var nyklassisismen den foretrukne stilen.

Farsund har flotte bygårder i mur med stiluttrykk preget av historisme. Det er nyklassisismen som først og fremst preger murbebyggelsen i Farsund. Tydeligst ser vi dette i dørportaler og vindusomramninger, som har innslag av halvsøyler, pilastre (firkantede halvsøyler) og tempelgavler. Siden bebyggelsen er oppført relativt sent i

perioden, finner vi innslag av den etterfølgende jugendstilen. Med jugendstilen forenkles dekoren og kurver tas i bruk, blant annet i vindusutformingen. Murbebyggelsen oppført like etter brannen har lokale fellestrekk. Dette gjelder for eksempel øvre avslutning av hjørneutbygg og arker, vindusutforming samt fasadedetaljer.

Kirkegt. 5 er et typisk eksempel på historismens arkitektur. Bygningen er velbevart og fremstår i hovedsak slik den var da den var nyoppført. Unntaket er avslutningen av øverste del av hjørneutbygget. Det karakteristiske, trekantede elementet øverst samt kulene på begge sider av dette er fjernet i nyere tid. Inngangsdøren på bakkeplan er skiftet.

Tak og taktekking
Vanlig takform er saltak. Hjørnegårder har avkuttet hjørne, og taket valmes mot mønet. Theis Lundegaardsgate 6 hadde opprinnelig flatt tak, men har i dag en nyere påbygget loftsetasje.

Yttervegg
De fleste bygårdene i mur har helpussede fasader. Pussen kan være glatt eller ha struktur, men hovedregelen er at pussen er glatt. Fasaden kan også være av ubehandlet teglstein. To bygninger oppført etter bybrannene i 1904 har fasader av naturstein med pussede dekorelementer (Theis Lundegaardsgt. 6 og Torvet 4).

Theis Lundegaardsgt. 6

Theis Lundegaardsgt. 6 - tidligere utseende (S)

Strandgt. 8

Strandgt. 10

Torvet 4

Kirkegt. 5

Vindu
Kirkegt. 5 har nyere vinduer, men disse er i hovedsak av samme type som de opprinnelige. To av vinduene i fasaden mot gaten er av samme type som vinduet under til venstre. Denne typen vinduer finner vi også på andre bygninger i bykjernen, f.eks. Kirkegt. 4 (s. 42). Ellers brukes samme type vinduer som i sveitserstilen: krysspostvinduer og T-postvinduer. Det er dessverre få originale vinduer igjen i murbebyggelsen i Farsund.

Dører
Dører i perioden er i hovedsak av samme type som i hus i sveitserstil: fyllingsdører med glassfelt i dørbladet. Det er få originale dører som er bevart. Slitasjen på dører i forretningsetasjene er stor, og de fleste er skiftet ut.

Kirkegt. 5

Theis Lundegaardsgt. 6

Torvet 4

ANDRE EKSEMPLER PÅ MURHUS FRA HISTORISMEN I FARSUND

Torvet 4 ble oppført etter bybrannen i 1904 og stod ferdig tidlig i 1905. Listverk og pussdetaljer er typiske for historismen, mens vinduene i loftsetasjen viser påvirkning fra jugendstilen.

Kirkegt. 7 mangler mye av historismens fasadedekor. Den enklere utformingen av fasadene viser forbindelse til jugendstilen.

Kjennetegn på bygninger fra historismen

- Enkel hovedform
- Som regel symmetrisk hovedfasade
- Saltak med arker
- Ofte hjørnetårn med dekorativ avslutning øverst
- Taktekking av skifer
- Yttervegger av pusset teglstein
- Rikt dekorerte bygningsdeler – profilert gesimser, listverk, vindus- og dør-omramninger
- Dekorelementer i klassisistisk formspråk
- Store vinduer – krysspost- eller T-postvinduer

JUGEND 1900-1930 - murbebygninger

Skoleplassen 2

Jugendstilen oppstod som reaksjon på historismen. Ordet jugend er tysk og betyr ungdom. Arkitekter og formgivere ønsket å frigjøre seg fra fortidens stiler og skape et nytt formspråk. På fransk kalles stilen art nouveau (ny kunst). Kjennetegn på jugendstilen er bølgende linjer og myke, asymmetriske former. Dekorelementer kan også ha enkelt, geometrisk uttrykk. Norsk jugendarkitektur er inspirert av europeiske forbilder, men er stort sett enklere i formen. Vi finner stilimpulser fra jugend i både trehus og murhus fra perioden.

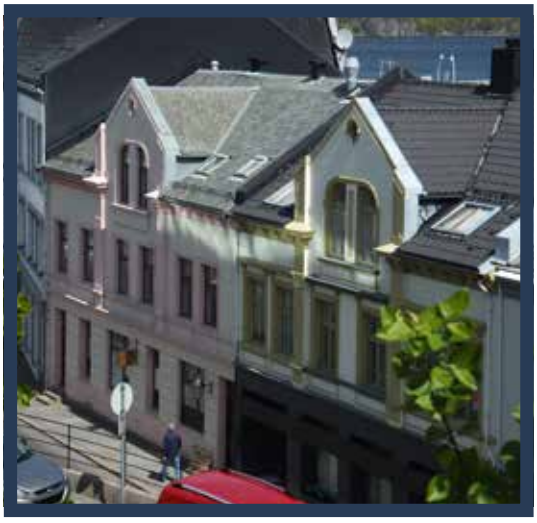
Av murhus i Farsund er **Skoleplassen 2** - Eilert Sundt videregående skole - den bygningen som er tydeligst preget av jugendstilen. Dette gjelder først og fremst mansardtaket, avslutningen av de to utbyggene mot vest samt fasadedekoren. Bygningen stod ferdig i 1905. Opprinnelig var det både folkeskole og middelskole i bygningen.

Skoleplassen 2. Detaljer fra vest- og østfasade

Den øvrige murbebyggelsen i sentrum, oppført kort tid etter bybrannen i 1901, er mest påvirket av historismens formspråk, men har innslag av jugendstil.

Strandgt. 6-8

Strandgt. 8 – tidligere utseende (S)

Strandgt. 6-8 er oppført like etter bybrannen. Påvirkningen fra jugendstilen viser seg først og fremst i utformingen av vindusåpningene i arken. Som fotografiet til høyre viser, hadde bygningene før arkene ble endret, mer karakter av historisme. Gamle bilder viser at andre murgårder i Farsund tidligere har hatt samme avslutning av arken (Kirkegt. 5 og Strandgt. 10). Tidspunktet for endring er ukjent. Strandgt. 6 fikk i 1974 endret fasade i første etasje. Taktekking ble endret fra skifer til stålplater i 1982. I Strandgt. 8 er vindusutformingen endret i nyere tid.

Tak og taktekking
Vanlig takform for sammenbygde bygårder er saltak. Hjørnegårder har avkuttet hjørne, og taket valmes mot mønet. Opprinnelig har alle hus hatt taktekking av skifer. Skiferen er på flere hus i nyere tid skiftet ut med ulike typer platekledning.

Yttervegg
De fleste bygårdene i mur har helpussede fasader. Pussen kan være glatt eller ha struktur, men hovedregelen er at pussen er glatt. Kirkegt. 4 har vegger i upusset, gul teglstein, mens dekorelementene er pusset.

Vindu
I hus i jugendstil brukes samme type vinduer som i sveitserstilen og historismen: krysspostvinduer og T-postvinduer. Noen vinduer er avrundet øverst. Vanlig er store rammer uten ruteinndeling i kombinasjon med smårutede rammer (Skoleplassen 2).

Dører
Dører i perioden er i hovedsak av samme type som i sveitserstilhus: fyllingsdører med glassfelt i dørbladet. Det er få originale dører som er bevart. Slitasjen på dører i forretningsetasjene er stor, og de fleste er skiftet ut.

Skoleplassen 2

Strandgt. 6

ANDRE EKSEMPLER PÅ MURHUS I JUGENDSTIL I FARSUND

Kirkegt. 4 er oppført i 1902. Eksteriøret er i hovedsak uendret. Bygningen har tre fulle etasjer og loftsetasje. Bygningen er organisert etter det vanlige mønsteret med forretninger i første etasje og leiligheter i etasjene over. Jugendstilen har satt sitt preg på bygningen, blant annet de runde formene i avslutningen av arkene og veggfeltene mellom vinduene i andre og tredje etasje. Smijernsrekkverket rundt balkongen er kanskje den del av bygningen som har klarest karakter av jugendstil. Kirkegt. 4 har nyere takplater. Opprinnelig taktekking antas å ha vært skifer, som var mest vanlig etter at teglstein ikke lenger var tillatt etter bybrannen i 1901. Flere av bygårdene har skiftet fra skifer til platekledning i nyere tid.

Strandgt. 2 er nok et eksempel på blandingen av historisme og jugendstil. Hovedformen og vindustypen viser påvirkning fra jugendstilen, mens pussdetaljer er inspirert av nybarokk og nyklassisisme. Vinduene er av nyere dato, men har i hovedsak samme utseende som de opprinnelige.

Kjennetegn på hus i jugendstil - murhus

- Klar hovedform, men ofte med utbygg og arker. Ofte rund, øvre avslutning av arker og utbygg
- Som regel symmetrisk hovedfasade
- Saltak og valmtak er vanlig. Sammenbygde hus i gater har saltak med valmet hjørne
- Taktekking av skifer
- Utvendig pussede, slette vegger eller vegger av upusset teglstein
- Mindre bruk av dekorative elementer i fasadene enn i historismen. Dekoren er enkel. Støpte dekorelementer
- To og trerams krysspostvinduer med ruteinndeling i noen rammer, gjerne øverste ramme. Noen vinduer er avrundet øverst

JUGEND 1900-1930 - trebebyggelse

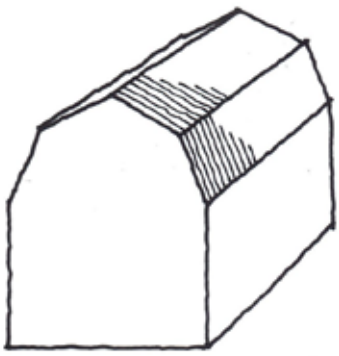
Farsund har en rekke tidstypiske villaer i jugendstil. Flere av disse ligger på Farøy. Bebyggelsen er oppført sent i perioden og har også trekk av den etterfølgende 20-tallsklassisismen.

Farøyvn. 7 er oppført like etter reguleringen av Farøy i 1929. Bygningen har mange av jugendstilens særtrekk. Dette gjelder blant annet takform og vindusutforming. Huset har symmetrisk hovedfasade med midtstilt veranda. Opprinnelig var det åpent rom under verandaen, men rommet er kledd inn i nyere tid. Det halvmåneformede vinduet øverst i gavlen er typisk for den etterfølgende 20-tallsklassisismen. Vinduer og ytterkledning er skiftet i 1984. Huset har likevel bevart sitt opprinnelig preg.

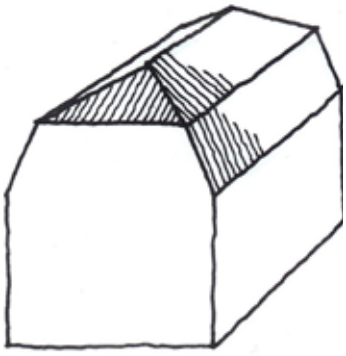

Tak og taktekking

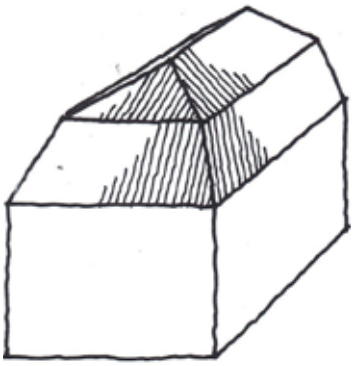
Farøyvn. 7 har mansardtak. Samme takform har arken. Mansardtaket er typisk for jugendstilen. Noen hus har valmet mansardtak – hel eller halvvalm. En annen takform som er mye brukt er valmet saltak (halvvalm). Karakteristisk er store og relativt bratte takflater.

Mansardtak

Valmet mansardtak (halvvalm)

Valmet mansardtak (helvalm)

Valmet mansardtak – halvvalm (Farøyvn. 5)

Valmet saltak – halvvalm (Skougaardsgt. 9)

Taktekking i perioden er enten skifer eller teglstein. Noen hus har teglstein med egen profil, karakteristisk for jugendstilen.

Dråpeskifer (Skougaardsgt. 9)

Glasert teglstein (Skougaardsgt. 15)

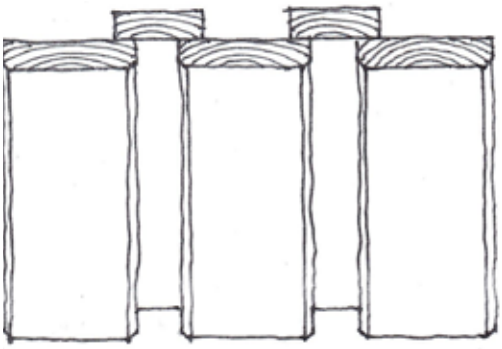
Teglstein (Sundevn. 4)

Yttervegg - kledning

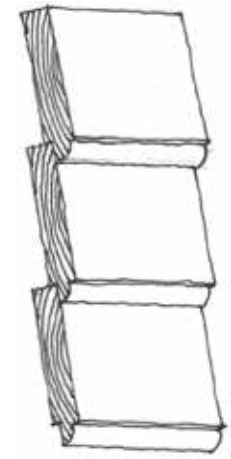
I trehus i jugendstil finner vi ulike paneltyper, både stående og liggende. Noen hus har en kombinasjon av stående og liggende panel. Vanlige paneltyper er vist til høyre og nedenfor.

Vindu

De vanligste vindustypene er krysspostvinduet og T-postvinduet. Typisk for perioden er en kombinasjon av rammer med og uten ruteinndeling innenfor samme vindusåpning. Mest brukt er småruter i øverste ramme og rammer uten ruteinndeling nederst.

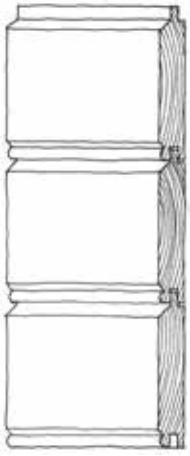
Tømmermannspanel – faspanel

Enkeltfalset staffpanel

Enkelfalset staffpanel (Varbakgt. 1)

Pløyd staffpanel

Pløyd staffpanel – nytt panel (Varbakgt. 17)

Tømmermannspanel (Farøyvn. 11)

- T-postvindu (Farøyvn. 7)

T-postvindu – nytt vindu (Varbakgt. 17)

Dør

Vanlig er fyllingsdører med vindu i dørbladet. Vinduet er som regel helt eller delvis smårutet og har relativt stort format. Døromramningen (portalen) er som regel enkelt utformet.

Storgt. 1

Varbakgt. 17

ANDRE TREHUS I JUGENDSTIL

Farøyvn. 3 har tidstypisk valmet mansardtak med ark. Tidstypisk er også vinduer med blanding av hele rammer og rammer med småruter. Vinduene i Farøyvn. 3 skiller seg fra de fleste andre jugendhus ved at rammene med småruter er satt på siden av de hele rammenen og ikke over disse.

Havnegt. 9 har også tidstypisk mansardtak med ark. Vinduene er krysspostvinduer med smårutede rammer øverst. Bygningen har i fasaden en dekorlist mellom hoved- og loftsetasjen. Panelet er stående i hovedetasjen og liggende i loftsetasjen. Det halvformede loftsvinduet peker fram mot nyklassisismen.

Storgt. 1 er en representant for det enkle jugendhuset. Istedenfor fire trerams vinduer i hovedfasaden har huset to fireramsvinduer. Loftsvinduet peker fram mot nyklassisismen.

Kjennetegn på hus i jugendstil - trehus

- Bygninger som regel i halvannen etasje. Klar hovedform, men ofte med utbygg og arker
- Symmetrisk hovedfasade
- Valmet saltak (halvvalm) og mansardtak
- Taktekking med skifer eller teglstein, noen ganger glasert og noen ganger med egen, tidstypisk profil
- Ytterpanel av liggende, profilert panel (pløyd staffpanel). Også stående panel forekommer
- To og trerams krysspost- og T-postvinduer med ruteinndeling i øvre del
- Èn- eller tofløyet hoveddør med fyllinger, ofte med smårutet vindu i dørbladet

NYKLASSISISME – 20-TALLS KLASSISISME. NYBAROKK

1920-1940

I Norge oppstår i perioden mellom jugend og funksjonalismen en kort periode med nyklassisisme og nybarokk. Forbildet er norsk bebyggelse fra 1700- og tidlig 1800-tall. På Sørlandet er nyklassisismen mer utbredt enn nybarokken. Nyklassisistiske bygninger har ofte innslag av elementer fra jugendstilen og den etterfølgende funksjonalismen. Det fins ingen rene nybarokke hus i Farsund, men nyklassisistiske hus kan ha innslag av bygningselementer i nybarokk. Eksempler er vist under avsnittet om dører nedenfor.

I Farsund finner vi flere, fine nyklassisistiske hus. Ett eksempel er **Farøyvn. 15**.

Huset er oppført tidlig på 1930-tallet.

Tomta ble fradelt i 1932, og huset antas å være bygd kort tid etterpå. De første husene som ble oppført etter at reguleringsplanen forelå, består av hus i jugendstil og 20-tallsklassisisme. Flere hus inneholder elementer fra begge stilarter. Farøyvn. 15 hører til de mer rendyrket nyklassisistiske husene, med saltak med midtstilt ark, kraftig profilerte gesimslister og veranda båret av søyler med kapitel og base. Huset er tatt vel vare på og har sitt opprinnelige utseende intakt.

Planløsning

Farøyvn. 15 har tidstypisk, symmetrisk hovedfasade med midtstilt ark. Midt på hovedfasaden er det en overdekket veranda. Stuene fyller hele fasaden, og det er utgang fra stuen til hagen gjennom verandaen. Det er også utgang fra arken til verandaen i 2. etasje. Hovedinngangen er på hus fra perioden som regel på baksiden eller i gavlveggen.

Tak

Farøyvn. 15 har saltak, en vanlig takform på småhus fra perioden. Større bygninger kan ha valmtak. Saltak er bratte og har ofte svai/vipp nederst ved gesimsen. Farøyvn. 15 har tidstypisk taktekking av skifer. Svart, glasert teglstein er også mye brukt.

Valmtak (Skougaardsgt. 18)

Valmtak (Farøyvn. 9)

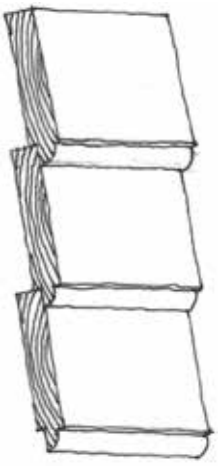

Saltak med svai (Skippervn. 1)

Yttervegg – kledning

Farøyvn. 15 har liggende, enkelfalset staffpanel av samme type som vi finner på hus fra første halvdel av 1800-tallet. Dette er en vanlig paneltype på hus fra perioden. Mye brukt er også stående tømmermannspanel – faspanel.

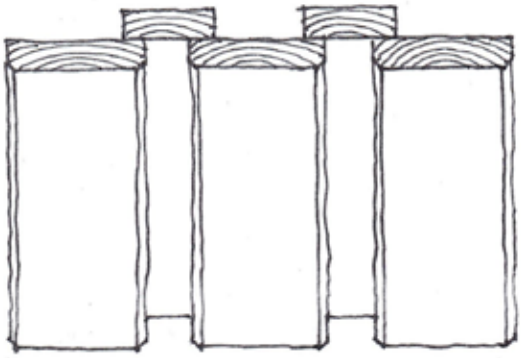
Hus fra perioden med liggende kledning har stående hjørnebord, som regel med ornamental avslutning øverst mot gesimsen, gjerne i form av et klassisk søylekapitél (Farøyvn. 13). Veggen avsluttes med profilert listverk mot gesimsen. På hus med ark er listverket ført rundt hjørnet og et stykke ut på framsiden av arken (Farøyvn. 15).

Enkelfalset staffpanel

Enkeltfalset staffpanel (Farøyvn. 13)

Tømmermannspanel – faspanel

Farøyvn. 9

Farøyvn. 13

Farøyvn. 15

Vindu

Farøyvn. 15 har tidstypiske torams, smårutede vinduer. I hovedfasaden i første etasje er vinduene treramsvinduer der den midterste rammen er uten sprosser. Arker har ofte vindu som kan være rundt, ovalt, halvmåneformet, diagonaltstilt kvadratisk eller trekantet.

Skippervn. 1

Lyngdalsvn. 4

Farøyvn. 9

Sundevn. 5

Skougaardsgt. 18

Dører

Nyklassisismens dører kjennetegnes ved markerte portaler. Dørbladet kan ha vindu i ulike format og form. Selve dørbladet kan også være ornamentalt utformet. Eksempler på dører er vist nedenfor. Dørene fra Skougaardsgt. 18 og Farøyvn. 1 har klart nybarokt stilpreg.

Farøyvn. 9

Skougaardsgt. 18

Skippervn. 1

Havnegt. 31

Farøyvn. 1

ANDRE NYKLASSISISTISKE HUS I FARSUND

Havnegt. 31 ble bygd som sjømannshjem i 1931. Bygningen er tegnet av arkitekt Gabriel Tallaksen fra Kristiansand. Karakteristisk for bygningen er den høye sokkeletasjen og hjørnemarkeringene med pussede kvaderstein, et trekk hentet fra empirens monumentalbygg.

Skippervn. 1 er tegnet i 1923 av arkitekt Olvar Ibsen fra Kristiania som embetsbolig for sorenskriveren i Lyngdal. Bebyggelsen består av hovedhus og kontorbygning. Hovedbygningen er tidstypisk med hensyn til form og detaljering. Hovedbygningen har beholdt sitt opprinnelige utseende med unntak av verandaen mot vest som er endret noe i forhold til arkitektens tegninger.

Skougaardsgt. 17 ble oppført i 1925 for kaptein Frøyland. Arkitekt var Th. Chr. Hauff fra Oslo. Trappehus på vestsiden av huset ble tilføyd i 1955. Arkitekt for tilbygget var Sven Nicolaysen fra Oslo.

Kjennetegn på nyklassisistiske hus

- Småhus som regel i halvannen etasje. Klar hovedform, gjerne med midtstilt ark
- Symmetrisk hovedfasade
- Som regel saltak, men valmet saltak (halvvalm) og valmtak forekommer, særlig for nybarokke bygninger
- Ofte har taket svai/vipp
- Taktekking av skifer eller svart, glasert teglstein
- Stående tømmermannspanel eller liggende, pløyd staffpanel
- Hjørnebord i form av pilastre (firkantet halvsøyle) med kapitél øverst
- To- eller trerams vinduer. Ark har som regel halvmåneformet eller trekant-formet vindu
- Ofte markerte dørportaler
- Èn- eller tofløyet gatedør med glassfelt i begge dørblad

FUNKSJONALISME 1930-1945

Skougaardsgt. 10

Funksjonalismen er et oppgjør med fortidens stilidealer innenfor arkitekturen. Målet er å skape noe helt nytt, en stil som kan uttrykke den moderne tid – maskinalderen. Bygningene skal være funksjonelle, og utseendet skal avspeile bruken. Innenfor boligarkitekturen er den frittliggende villaen beliggende i en solfylt hage idealet. Utformingen skal være enkel og nøktern, uten bruk av dekor. Lys og luft er viktig, og bebyggelsen får store vinduer og utstyres med altaner og balkonger. Bolighus bygges i både mur og tre, men for vanlige bolighus er tre det foretrukne materialet. Funksjonalismen ble meget populær. På folkemunne ble stilen kalt «funkis».

Farsund har flere bolighus i funksjonalistisk stil. Et utsøkt eksempel er Skougaardsgt. 10.

Skougaardsgt. 10 – Villa Lundegaard - er oppført i 1936. Arkitekt er G. E. Slaato. Bygningen er delvis i én og delvis i to etasjer samt underetasje. I søknaden om byggetillatelse er under «Byggematerialets art og veggenes konstruksjon» anført: Jernbetong isolert med kork eller ½ sten stuk og lettsten.

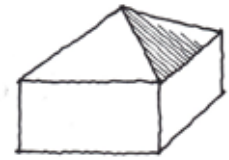
Bygningen skiller seg både i form og materialbruk fra den samtidige, omkringliggende bebyggelsen. Huset er i store trekk uendret siden oppføring.

Planløsning
Det er ingen standard planløsning for hus i perioden. Det er likevel vanlig at stuen, som utgjør ett, større rom, strekker seg langs hele husets hovedfasade. Inngang, WC og kjøkken er lagt på gatesiden.

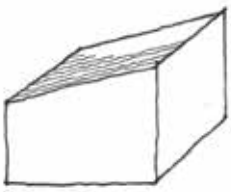
Tak
Taket på Skougaardsgt. 10 er et slakt pulttak. I søknaden om byggetillatelse er under «taktekning» anført: Bord, dobbel papp og kobbertekning.

Flate tak, som var idealet under funksjonalismen, er en utfordring i norsk klima, og de fleste husene fra perioden har slakt valmtak, pulttak eller saltak. Hus tegnet og oppført av lokale byggmestre har som regel saltak eller slakt valmtak - pyramidetak. Taktekking kan for flate eller slake tak være metallplater eller tjærepapp. Det foretrukne taktekkingsmaterialet er ellers skifer.

Yttervegg - kledning
Skougaardsgt. 10 har vegger av pusset mur eller betong. Trehus har som regel kledning av liggende, enkeltfalset skråpanel, såkalt weatherboard. Karakteristisk for bygninger med denne typen panel er hjørnene som er gjæret og uten dekkbord. Hjørnene får den karakteristiske sagtannprofilen. Hjørneløsningen krever nøyaktig arbeid fra snekkerens side. Overgangen vegg-gesims kan løses på ulike måter, men uten bruk av profilerte lister som i nyklassisismen.

Valmtak – pyramidetak

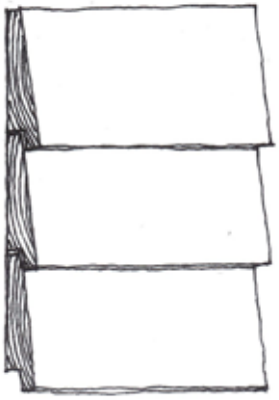
Pulttak

Skougaardsgt. 16

Varbakgt. 3v

Weatherboard

Vindu

Den vanligste vindustypen i perioden er toramsvinduet uten sprosser. Treramsvinduer brukes i større vinduså pninger. Stuevinduer i større formater er ofte etramsvinduer. Ofte settes vinduene helt ute i hjørnene. To vinduer møtes gjerne i hjørnet. Helt runde vinduer oppstår i perioden. Vindusbelistningen er enkel.

Dør

Funksjonalismens dører er enfløyede, ofte med midtstilt, høyt og smalt vindu med mønstret glass i midtfeltet. Dørene er oftest i lakkert eldeltre. Noen dører er svært forseggjort.

Torams vindu (Lyngdalsvn. 14)

Skougaardsgt. 14

Skougaardsgt. 16

Skougaardsgt. 14

Skougaardsgt. 16

Varbakgt. 31

ANDRE HUS FRA FUNKSJONALISMEN I FARSUND

Skougaardsgt. 14 ble oppført for kaptein Th. Haus i 1936. Huset representerer den tidlige funksjonalistiske trevillaen. Fasadene er i hovedsak uendret siden oppføring.

Varbakgt. 3 ble oppført for L. R. Andresen i 1939. Huset har mange likhetstrekk med Skougaardsgt. 14. Også dette huset har beholdt sitt opprinnelige utseende.

Kjennetegn på funksjonalistiske hus

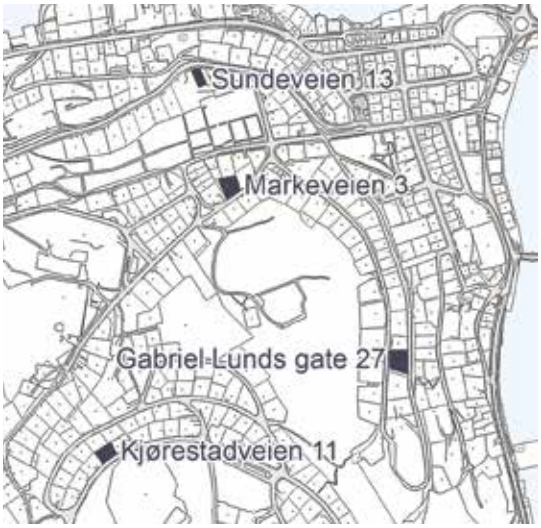
- Som regel enkel hovedform, kvadratisk eller rektangulær grunnplan
- Toetasjes hus kan ha mindre utbygg i 1. etasje, gjerne med altan oppå
- Slakt, helvalmet tak eller slakt pulttak. Også saltak. Noen hus har flatt eller tilnærmet flatt tak
- Taktekking vanligvis av skifer. På slake tak brukes også takpapp
- Liggende, skråskåret ytterpanel (weatherboard) uten hjørnebord
- To- eller trerams vinduer uten sprosser. Uvanlige vindusformer (runde) og -formater forekommer. Vinduene settes ofte i rekke og helt ut i husets hjørner
- Enkelt listverk rundt vinduer og dører
- Enkel gatedør, ofte med sentralt plassert glassfelt. Gjerne ulike material- og fargesammensetninger

ETTERKRIGS-FUNKSJONALISME 1945-1960

Markeveien 3

Boligbebyggelsen i Norge etter 2. verdenskrig fikk en enkel og nøktern utforming. Etterspørselen etter boliger var stor. Funksjonalismens idealer er beholdt, men tilpasset materialknapphet og behovet for rask byggeprosess. Flertallet av husene tegnes og oppføres av lokale byggmestre og håndverksfirma. I de første årene etter frigjøringen ble boligene bygd som tomannsboliger for å avhjelpe boligmangelen i landet.

I Farsund ble det meste av den tidlige etterkrigsbebyggelsen oppført i området vest og nordvest for bykjernen (Sundeveien, Markeveien og Kjørestad). Utbyg-

gingen skjedde på grunnlag av professor Sverre Pedersens reguleringsplan fra 1952, godkjent av bystyret i 1954.

Markevn. 3 er en horisontaldelt tomannsbolig oppført i 1946 for Nils R. Køhn og Sigvald Breimoen. Huset har stue og spisestue mot veien og kjøkken og soverom på motsatt side. Ved oppførelsen hadde huset WC, men ikke bad. Det var ett soverom i hver leilighet. Leilighetene hadde felles inngang og entré med trapp til 2. etasje. I kjelleren var det separate ved- og matboder og felles vaskerom. Tilbygg med vindfang og veranda (ikke synlig på bildet) ble oppført i 1967. Vinduene ble skiftet i 1974. Opprinnelig var det to- og trerams vinduer i huset. For øvrig har huset beholdt sitt opprinnelige utseende.

Planløsning

Mange av bolighusene i tidlig etterkrigstid følger samme planløsningsprinsipp. Dette gjelder i særlig grad hus tegnet og bygd av lokale byggmestre. Planløsningen i eneboliger følger samme mønster som sveitserstilens midtpipehus: 1. etasje med stue langs hovedfasaden i hele husets lengde, kjøkken, trappeoppgang og WC på inngangssiden og i 2. etasje soverom og eventuelt bad.

Tak

Markevn. 3 har slakt valmtak med skifertekking, som er vanlig for hus fra perioden. Hus kan også ha saltak. Takvinkelen er da brattere. Etter hvert blir taktekking av asbestsementplater (Eternit) og betongstein vanlig.

Skifertekking (eks. bilde)

Eternit (eks. bilde)

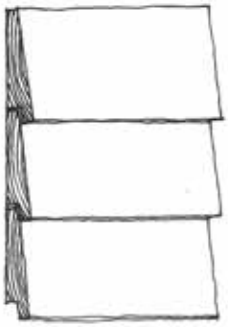

Betongtakstein (Tverrgt. 3)

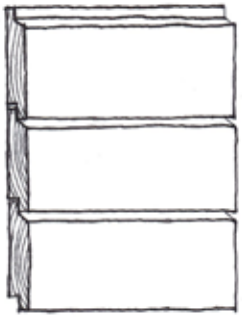
Yttervegg- kledning

Hus fra perioden kan ha kledning av dobbelfalset, slett panel eller enkeltfalset skråpanel (Weatherboard). Etter hvert brukes også stående tømmermannspanel. Det som ellers kjennetegner bebyggelsen like etter krigen er enkle detaljer og nøktern materialbruk

Hus i perioden oppføres også med vegger i upusset teglstein. Trehus kan ha deler av ytterveggene, gjerne første etasje, utført i rabitz-puss, det vil si puss armert med hønsenetting utenpå trevegg.

Weatherboard

Dobbelfalset, slett panel

Tømmermannspanel

Dobbelfalset panel (Kjørestadvn. 11)

Rabitzpusset vegg med mineralittpuss i overflaten (Ferjevn. 6)

Vindu

Den vanligste vindustypen i perioden er fortsatt toramsvinduet uten sprosser. Trerams vinduer brukes i større vinduåpninger. Stuevinduer er ofte ettramsvinduer i større formater, gjerne inndelt i ruter. Slike vinduer kan gjerne være utbygd og ha karm og ramme i edeltre – teak eller mahogni. Vinduene settes ikke lenger helt ute i hjørnene slik som i førkrigsbebyggelsen. Etter hvert brukes også ettramsvinduer uten inndeling. Vindusbelistningen er enkel.

Dør

Dørene i perioden er enfløyede, ofte med midtstilt, høyt og smalt vindu med mønstret glass i midtfeltet. Dørene er oftest i lakkert eldeltre. Noen dører er svært forseggjort. I perioden blir det vanlig med et lite takoverbygg over inngangsdøren.

Gabriel Lundsgt. 21

Kjørestadvn. 6

Skippervn. 11

Lyngdalsvn. 7

Lyngdalsvn. 14

Lyngdalsvn. 7

Skippervn. 25

Kjørestadvn. 8

ANDRE HUS FRA ETTERKRIGSFUNKSJONALISMEN I FARSUND

Sundevn. 13 avslutter husrekken Sundevn. 7-13 mot vest. Bebyggelsen ble oppført for Farsund kommune i 1948-49 for å avhjelpe bolignøden etter krigen. Boligene ble solgt til private. Sundevn. 13 er i hovedsak uendret siden oppføring.

Kjørestadvn. 11 ble oppført i 1950 for Sakarias Hansen. Arkitekt var Magne Køhn. Huset, som har beholdt sitt opprinnelige utseende, har planløsning etter midtpipe-prinsippet.

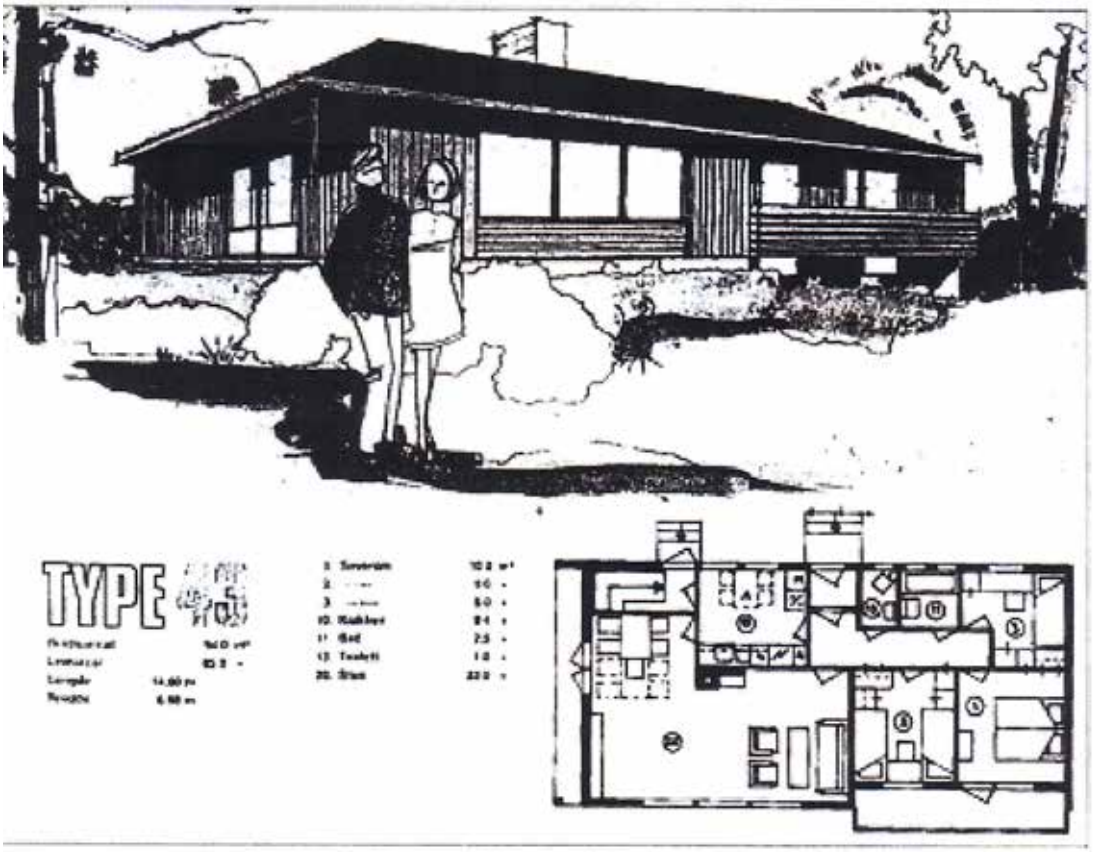
Gabriel Lundsgt. 27 ble oppført for Farsund kommune i 1948. Arkitekt var Chr. A. Christiansen, Kristiansand. Bygningen ble tatt i bruk som kommunal distriktslegebolig. Senere overtok sykehuset bygningen og oppførte et tilbygg på nordsiden (ikke synlig på bildet). Fasaden mot øst er i hovedsak uendret siden oppføring.

Kjennetegn på hus fra etterkrigsfunksjonalismen

- Enkel hovedform, rektangulær grunnplan
- Saltak eller slakt, helvalmet tak
- Taktekking av skifer, teglstein, betongstein eller asbestsementstein (Eternit)
- Liggende, skråskåret ytterpanel (weatherboard) uten hjørnebord eller liggende, dobbelfalset, slett panel med hjørnebord. Noen hus har stående tømmermannspanel
- Flere hus er helt eller delvis rabbitzpusset (puss på trevegg)
- To- eller trerams vinduer uten sprosser. Hovedvindu i stue er ofte større og kan ha sprosser. Karm, ramme og sprosser kan være i edeltre (mahogni)
- Enkelt listverk rundt vinduer og dører
- Enkel gatedør med sentralt plassert glassfelt. Gjerne edeltre

TYPEHUS 1960-1990

På 1960-tallet kommer typehuset, katalog-huset eller ferdighuset som alternativ til hus tegnet og bygd av lokale byggmestre. Planlegging og fremstilling av bolighus blir etter hvert et industriprodukt. Prefabrikasjon av hele eller deler av hus blir vanlig, og samme hustyper spres over store deler av landet. Geografiske forskjeller i byggeskikk viskes etter hvert mer eller mindre ut. Produksjonsprosessen avspeiles i husets utforming. Tidligere loftsetasje forsvinner i og med at takkonstruksjonen består av takstoler. Dette kompenseres ved en høy sokkeletasje i mur. Typehusene er ganske

Eksempel på ferdighus fra Block Watne: Type 43 (1960-årene)

ensartet i form og materialbruk og skiller seg tydelig fra tidligere tiders boligbebyggelse. Planløsningen følger stort sett samme skjema.

Samtidig bygges det bolighus, tegnet av arkitekt eller byggmester, som en videreføring av etterkrigsfunksjonalismen. Disse husene kan ha større eller mindre likhetstrekk med ferdighusene, som danner mønster også for lokale byggmestre. De arkitekttegnede husene skiller seg vanligvis noe mer ut i forhold til ferdighusene. Dette gjelder både planløsning, form og detaljering.

Byggetillatelse for **Kjørestad terrasse 25** ble gitt i mai 1964, og oppføring antas å ha funnet sted samme år. Byggeherre var Leif Ariansen og arkitekt og utførende var Brødrene Penne – byggmester og entreprenørforretning. Brødrene Penne var et firma med mange oppdrag innenfor boligbygging i Farsund i etterkrigstiden. Med unntak av taktekkingen, antas huset i hovedtrekkene å være uendret siden oppføring.

Planløsning

Ferdighusene følger stort sett samme planløsningsprinsipp. Stue, kjøkken og hovedsoverom er lagt på rekke langs hovedfasaden. Har huset sokkeletasje, er inngangen ofte lagt til denne. Garasje kan inngå som del av underetasjen eller utformes som tilbygg, gjerne med uteoppholdsplass på taket.

Tak

Kjørestad terrasse 25 har saltak med nyere taktekking av plater. Både saltak og valmtak er vanlig. Taktekking på hus i perioden er stort sett av asbestsementstein (Eternit), teglstein eller betongstein. Noen hus har papptekking.

Yttervegg – kledning

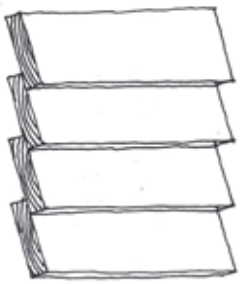
Trehus har som regel kledning av stående tømmermannspanel eller liggende, supanel. Murhus kan være pusset eller upusset. I trehus med sokkeletasje er denne av betong som enten er pusset eller helt eller delvis forblendet med teglstein. Det er vanlig at inntrukket inngangsparti i sokkeletasje og hovedetasje markeres med teglsteinsforblending.

Ulike taktekkingsmaterialer. Fra venstre: betongstein (rød) og stålplater (svart), asbestsement - flat (malt), asbestsement – bølgeformet, papp

Tømmermannspanel

Supanel

Stående tømmermannspanel

Teglsteinsforblendet inngangsparti (Kjørestad)

Stående tømmermannspanel og liggende supanel

Vindu

Standard vindustype i perioden er det tilnærmet kvadratiske ettramsvinduet uten sprosser. Stuevinduet er ofte et treramsvindu i større format, eventuelt tre rammer montert ved siden av hverandre. Noen hus har vinduer med ramme og karm i edeltre – teak eller mahogni. Vindusbelistningen er enkel. I hovedinngangspartiet er det ofte et vindu av annen type enn ellers i huset. Eksempler på vinduer fra Kjørestad er vist nedenfor.

Dør

Dørene i perioden er enfløyede, med eller uten vindu i dørbladet, ofte med vindusfelt på den ene siden eller på begge sider av døren. Glasset kan være klart eller mønstret. Dørene er oftest i lakkert eldeltre.

Ettrams vindu

Trerams stuevindu

Vindu i inngangsparti

Eksempler på dører (Kjørestad)

ANDRE EKSEMPLER PÅ TYPEHUS I FARSUND

Kjørestadvn. 15 ble oppført i 1965 for Einar Østensen. Huset slik det fremstår i dag, avviker noe fra byggemeldingstegningene fra 1964. Vindussprosser og pyntelemmer er nyere tilføyelser.

Skottegt. 1A ble oppført i 1973 for Torleiv Lygren. Verandarekkverk og rekkverk over garasjen antas å være av nyere dato.

EKSEMPLER PÅ ANDRE TYPER HUS FRA PERIODEN I FARSUND

Markvn. 36 ble oppført i 1963 for Theodor Tønnessen. Huset, som er tegnet av A. Hodne og oppført av Hellvik trelast AS, har en utforming og planløsning som skiller seg fra standard ferdighus i perioden. Huset er ikke endret siden oppføring.

Havnegt. 11 ble oppført i 1964 for Tormod Lundegaard. Huset er tegnet og oppført av Brødrene Penne, Farsund. Også dette huset skiller seg i utforming og planløsning fra standard ferdighus i perioden. Huset har beholdt sitt opprinnelige utseende.

Kjennetegn på typehus

- Langstrakt bygningskropp i én etasje eller én etasje med underetasje
- Standardisert planløsning: Inngang i underetasje, stue i ene enden av husets hovedetasje, kjøkken i midten og soverom i andre enden av huset
- Slakt saltak eller valmtak. Ikke utnyttbart loft
- Taktekking av asbestsementstein (Eternit), papp (shingel), betong- eller teglstein
- Stående eller liggende tømmermannspanel
- Vinduer uten sprosser. Ofte tre store, sidestilte vinduer i stuen
- Énfløyede dører med eller uten vindu i dørbladet. Ofte smalt vindu ved siden av døråpningen. Dørblad og karm i oljet eller lakkert edeltre.

POSTMODERNISME 1980-

På 60- og 70-tallet oppføres både de karakteristiske typehusene og mer originale, arkitekttegnede hus. Den arkitekttegnede småhusbebyggelsen har slektskap med etterkrigsfunksjonalismens hus når det gjelder formen – hus i halvannen etasje med saltak, men også med trekk som går lenger tilbake i tid: arker, opplett og oppdelte vindusrammer. Arkitekturen går i retning av det som kalles postmodernisme (etter-modernisme), der det i like stor grad søkes bakover i tid - til det tradisjonelle som framover - mot det nyskapende.

Gåseholmen. Arkitekt: Ole Ertzeid

Bebyggelsen på Gåseholmen må kunne karakteriseres som postmodernisme. Inspirasjonen er tradisjonell trehusbebyggelse, slik vi finner den i sørlandsbyene, men form og detaljering avviker fra forbildene. Bebyggelsen har fellestrekk i form, størrelse, detaljering og farge, som gir et helhetlig bybilde.

Postmodernismen kan betraktes som en reaksjon på en etter hvert karakterløs funksjonalisme og uniformert typehusbebyggelse. Stilen får først og fremst et eksteriørmessig uttrykk - hovedform, fasader og detaljering. Planløsningen er fortsatt basert på funksjonalismens idealer. I postmodernismen hentes inspirasjonen primært fra sveitserstilen og nyklassisismen, men også 1700- og tidlig 1800-tallshus. Nye sveitserstilhus er mindre og har lavere etasjehøyde enn de originale forbildene, men er utstyrt med mange av stilens karakteristiske dekorelementer: spir, gavlkryss og profilerte vindus- og dørlister. Nye hus i nyklassisistisk stil har midtstilt ark, tak med svai og smårutede vinduer. Postmodernistisk bebyggelse er i ulik grad kopier av forbildene, de varierer fra nitid kopiering av form, materialer og detaljer i én stilart til en friere kopiering og blanding av ulike stilelementer.

Fossjordet 35 er tegnet og oppført av Konsmo Fabrikker AS for Nina Strømmen og Raymond Andersen i 2005. Utformingen er inspirert av sveitserstilen med midtstilt ark og utstikkende, overbygd veranda. Detaljer som gavlkryss og profilert vindusomramning vitner også om påvirkning fra sveitserstilen. Vinduenes størrelse, plassering og utforming samt øvrige detaljløsninger og materialvalg viser at dette er et nåtidig bygg.

Planløsning

Postmodernistiske hus har strengt symmetriske fasader. Eventuell underetasje kan være asymmetrisk, avhengig av etasjens planløsning. Hoved- og loftsetasjens planløsning følger ikke fasadens symmetri. Etasjeplanene kan utformes på ulike måter.

Tak
Fossjordet 35 har taktekking av betongstein, som er vanlig for hus i perioden. Noen hus har taktekking av svart, glasert teglstein.

Vegg – kledning
Fossjordet 35 har liggende kledning av pløyd panel som er typisk for perioden. Stående bord avslutter hushjørnene.

Vindu
I postmodernistiske bygninger brukes vinduer av tradisjonell type, produsert etter moderne metoder. Vinduene er som regel ettrams isolerglassruter med utenpåliggende rammer som illuderer post, losholt og sprosser. Vinduer kan også ha gjennomgående post, losholt og sprosser. Glasslister av tre og med metallbeslag er vanlig. Vindusomramningen kan variere, men er ofte tydelig påvirket av sveitserstilen.

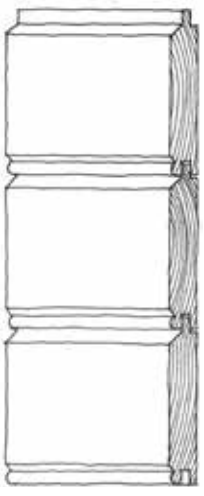
Dør av tradisjonell type utført av formpresset platemateriale (Havnegt. 1)

Dør
Dører kan gis ulik utforming, avhengig av husets uttrykk for øvrig. Ofte brukes formpressede dører som illuderer eldre fyllingsdører.

Detaljer
Detaljenes utforming avhenger av valgt stiluttrykk. Hus som er påvirket av klassisismen utstyrets ofte med runde søyler, gjerne med base og kapitél i ulik utforming. Hus som er påvirket av sveitserstilen, har gjerne gavlkryss, profilert listverk og dekorative detaljer.

Senempirevindu i moderne utførelse (Snarvn. 5). Omramning er inspirert av sveitserstilen.

Pløyd panel

Postmodernistisk verandatilbygg til sekstitalls typehus (Kjørestad)

EKSEMPLER PÅ ANDRE POSTMODERNE HUS I FARSUND

Varbakgt. 11 er oppført i 2015. Huset er tegnet av Arkin for Sverre Thorkildsen. På eiendommen stod tildigere et enkelt sveitserstilhus uten ark. Dette er revet og erstattet av nåværende bygning.

Bygningen er i form og detaljer sterkt påvirket av sveitserstilen.

Skriverbakken 5 ble oppført i 1983 for Nils Abrahamsen. Huset er tegnet og oppført av AS Valland Hus. Stilmessig har huset elementer av jugend (hoved- og takform) og nyklassisisme (vinduer og vindusomramning).

Kjennetegn på postmodernistiske hus

- Bebyggelsen kan i det ytre likne på fortidige forbilder, men proporsjoner og detaljer viser at dette er nyere bebyggelse
- Nye hus mangler eldre bebyggelses skjevheter og uregelmessigheter
- Taktekking av ulike typer teglstein og betongstein
- Som regel ytterkledning av liggende, pløyd panel
- Ofte «pseudo»-løsninger av dører og vinduer. «Fyllingsdører» av formpresset platemateriale. Isolerglassvinduer, ofte med utenpåliggende sprosser. Unntaksvis vinduer med sprosser i kittfals

NYFUNKSJONALISME 2000-

Snarvn. 1

Nyfunksjonalismen er inspirert av den tidlige 30-tallsfunksjonalismen: sammensatte bygningsformer, varierende høyder, store glassflater, flate tak og ingen dekor. Fargen er ofte hvit, men også svart og brunt er foretrukne farger. Sammenliknet med typehusene fra 60- og 70-tallet er det ikke like lett å avlese planløsningen i husets eksteriør.

Vi finner også eksempler på hus der hovedform og materialbruk er tradisjonell, men hvor vindusformater, vindusplassering og detaljering er i samsvar med funksjonalismens formspråk. De tidligste husene i perioden var som regel tegnet av arkitekter. Etter hvert har større byggmesterfirma og ferdighusprodusenter begynt å levere typehus etter egne tegninger.

Byggetillatelse for **Snarvn. 1** ble gitt i 2014. Huset er tegnet av Lister arkitekter og byggeteknikk for Terje Thunem. Hansen Bygg AS har stått for oppføringen. Huset er med sin hovedform, overdekket altan og takterrasse samt rene, hvite flater typisk for nyfunksjonalismen.

Planløsning
Det fins ingen standard planløsning for periodens hus. Hus i to etasjer kan ha oppholdsrom (stue) i første eller andre etasje. Felles for mange hus er at kjøkken ikke lenger legges til et eget rom. Kjøkkenet har etter hvert fått mer karakter av oppholdsrom og utformes som en del av stuen. Et gjennomgående trekk ved periodens hus er at takhøyden varieres innenfor samme enhet. Stuen eller deler av stuen har ofte større takhøyde enn andre rom i huset.

Tak
Snarvn. 1 har flatt tak. Bygningen har også takterrasse. Begge deler er typisk for hus fra perioden.Hus kan også ha slakt pulttak eller saltak. Taktekking kan være papp, plater eller takstein.

Betongstein (Havneheia 1)

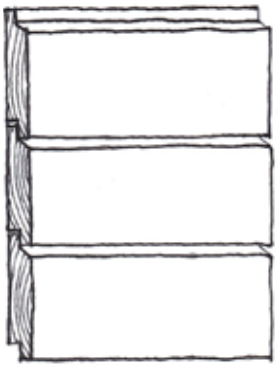

Metallplater – bånd-tekking (Kjørestad terr. 20)

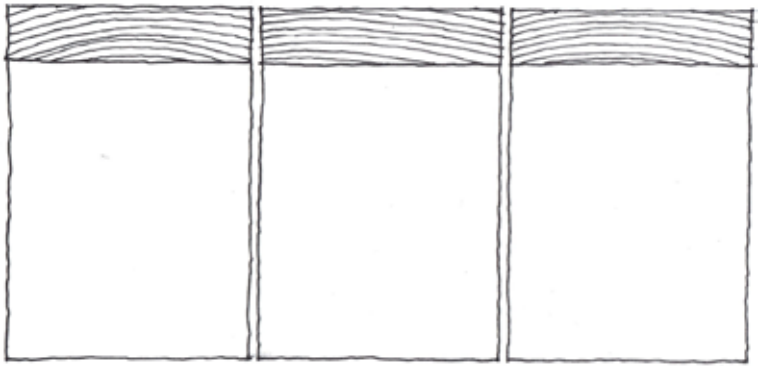
Yttervegg – kledning
Hus oppføres med ulike materialer i eksteriøret. Det vanligste er tre, betong eller en kombinasjon av disse. Noen hus kles med plater. Idealet er tidligfunksjonalismens murhus med klare, rene flater. For trehus velges gjerne en paneltype som gir en slettest mulig overflate. Snarvn. 1 er kledd med låvepanel, en paneltype der de loddrette bordene står tett. På avstand kan veggen se ut som en mur eller betongvegg. En annen foretrukket paneltype er liggende, dobbelfalset panel.

Liggende, dobbelfalset panel (Skippervn. 15)

Liggende, dobbelfalset panel

Låvepanel

Vindu
Vinduer i ett og same hus har ulik form og størrelse. Som regel er vinduene uten inndeling. Større vinduer kan være oppdelt. Ramme og karm kan være i tre, plast eller metall.

Dør
Dører fins i mange utgaver. Dørene er enfløyet og utadslående. Materialvalg variererer, men tre er det foretrukne materialet. Noen har vindu i dørbladet. Andre har tett dør og vinduer på ene eller begge sider av døråpningen.

Skottegt. 12

Skippervn. 15

Skippervn. 15

Markevn. 26A

ANDRE EKSEMPLER PÅ NYFUNKSJONALISTISKE HUS I FARSUND

Skottegt. 5 var opprinnelig et enkelt typehus som er ombygget i nyfunksjonalistisk stil. Huset er tegnet av arkitekt Erik Tveit for Hege og Hans Petter Hagen.

Markevn. 26A er oppført i 2008 for Linda og Carl B. Carlsen. Arkitekt er SFAS'arkitektur v/Dag Brantenberg Fasting.

Kjennetegn på nyfunksjonalistiske hus

- Sammensatt bygningskropp, gjerne med takterrasse
- Flatt tak eller slakt pulttak. Også saltak
- Taktekking av papp, plater eller takstein
- Liggende eller stående, «flatt» panel av ulike typer. Pusset mur, eventuelt i kombinasjon med trepanel
- Store vindusflater. Ulike vindusformater
- Knapp detaljering – ingen dekor
- Énfløyet dør, ofte med vindusfelt på en eller begge sider av døråpningen

DAGENS BYGGESKIKK

Hvordan bygges det i farsund i dag?
I boligbebyggelsen i Farsund by finner vi representanter for alle stilperioder fra 1800-tallet og fram til i dag. I områder som er bygd ut i løpet av kort tid, har bebyggelsen mange fellestrekk. Sentrum inneholder trehus i sveitserstil og murhus i historisme og jugendstil, oppført like etter bybrannen i 1901. Bebyggelsen på vestre del av Farøy, som ble oppført på 1920-30-tallet har preg av jugend og nyklassisisme. Området sør for bykjernen – Skougaardsgate har innslag av tidlig funksjonalisme. Områdene som ble utbygd etter krigen – søndre og nordvestre del av byen – Varbak, Sundsodden og Sundeveien har typiske, etterkrigsfunksjonalistiske hus. Kjørestad er preget av typehus- og 60-tallsbebyggelse.

Vi kan ikke snakke om en ensartet byggestil innenfor boligbygging i dag. Hus i nyfunksjonalistisk stil bygges side om side med hus i postmodernistisk stil, slik bildet ovenfor viser. Kommunen kan i regulerte områder påvirke bebyggelsens utforming gjennom bestemmelser om blant annet størrelse, høyde, takform og takvinkel. På denne måten kan kommunen velge om boligområdene skal gis en mer eller mindre uniformert utforming eller om større variasjon skal tillates.

SÆRTREKK VED BEBYGGELSEN I FARSUND

Har bebyggelsen og bygningsmiljøet i Farsund særtrekk som skiller byen fra de øvrige sørlandsbyene? Hovedtrekk med hensyn til hustyper er påpekt i avsnittet «Stilhistorisk oversikt over hustyper» foran. Noen spredte eksempler på særegenheter i bybildet ellers er redegjort for nedenfor.

Lokale særtrekk gir byen identitet. Det er viktig at en er bevisst karakteristiske trekk i bybildet slik at disse ikke forsvinner. Vern om lokale særegenheter styrker byens identitet.

TRAPPEGATENE

Farsund by ligger i bratt terreng. For å utjevne høydeforskjeller er det flere steder anlagt trapper i stedet for bratte bakker. Særskilt for Farsund er Heidesgate, som har vanlig kjørebane i midten og fortau med innlagte trappepartier på begge sider av kjørebanen.

Heides gate

Trappegaten

Solbakken

Eilertsbakken

HJØRNEUTBYGG OG HJØRNETÅRN

Mange hus som er oppført etter bybrannen i 1901 og som ligger i gatekryss, har avkuttede hjørner med hjørneutbygg og enten tårn eller ark øverst. Dette gjelder i hovedsak bebyggelsen i kryssene Kirkegaten-Storgaten, Torvgaten-Storgaten og Torvgaten-Kjørbos gate. Flere tårn og arker har hatt spir som nå er fjernet. Sveitserstilens bygninger er høyreiste, og spirene understreker dette. Gjenreising av spirene vil understreke bebyggelsens egenart.

Kirkegt. 12

Torvgt. 5

Storgt. 17

Torvgt. 8

AVSLUTNING HJØRNETÅRN OG ARKER

Fire av bygårdene reist etter bybrannen i 1901 – Kirkegt. 5, Strandgt. 6, 8 og 10 har samme type avslutning av hjørneutbygg og arker. Utformingen har trekk av både renessanse og barokk. Ingen av disse bygningsdelene er i dag bevart i sin opprinnelige form. Tilbakeføring av fasadene vil gjøre bybildet mer levende og styrke byens identitet som murby.

Kirkegt. 5 (S)

Strandgt. 10 (S)

Strandgt. 6/8 (S)

TAKTEKKING

Etter bybrannen i 1901 ble bruken av teglstein som taktekkingsmateriale ikke lenger tillatt. Nye bygninger fikk taktekking av skifer. Skifer er fremdeles det dominerende taktekkingsmaterialet, men innslaget av andre materialer i bybildet er økende. Ett av virkemidlene til å opprettholde Farsunds særpreg og samtidig styrke helhetsbildet av byen er å begrense bruken av andre taktekkingsmaterialer enn skifer.

DØRER

Inngangsdører til bolighus er gitt ulik utforming avhengig av når huset er oppført eller hvilken stilperiode huset tilhører. Dørtyper kan variere fra distrikt til distrikt. I Farsundsområdet har vindu i dørbladet tradisjonelt vært avrundet øverst. Ennå fins det originale dører av denne typen, men mange har forsvunnet opp gjennom årene. Vi kan finne flere eksempler på nylagede dører etter gammelt mønster. Opprettholdelse av lokale varianter styrker byens identitet.

Gamle dører

Brogt. 26

Storgt. 6

Varbakgt. 17

Nye(re) dører

Vestersiden 12

Vestersiden 8

Storgt. 5

Skippervn. 11

Ytterdører av oljet eller lakkert edeltre har i perioder vært populære - både på 1930-, 1950- og 1960-tallet. Vakkert ornamenterte dører finner vi flere av i Farsund. Noen eksempler er vist nedenfor.

Lyngdalsvn. 7

Lyngdalsvn. 14

Skougaardsgt. 10

PORTALER

Under empiren i første halvdel av 1800-tallet var det vanlig å utstyre hovedinngangsdøren med en omramning i klassisk stil – en portal. Detaljutformingen varierer. Hovedmønsteret er pilastre – flate halvsøyler - på hver side av døren og en profilert overligger over døren, eventuelt med et gavlfelt over overliggeren. Pilasterne er avsluttet mot overliggeren med kapitél. Hus fra nyklassisismen på 1920- og 30-tallet kan ha tilsvarende portaler som under empiren (Skougaardsgt. 17). I Farsund finner vi som følge av bybrannen i 1901 få hus i rendyrket empirestil, men flere hus har bygningsdeler som er typiske for perioden. Et karakteristisk element i Farsund er kapitéler i form av en dobbel volutt – en spiralform som likner på et paragraftegn.

Strandgt. 18

Vestersiden 12

Vestersiden 13

Brogt. 30

Skougaardsgt. 17

REKKVERK – BALUSTRADE

Farsund by har flere steder karakteristiske balustrader – lave rekkverk i form av søyler i støpt betong – som avgrenser trapper og terrasser. Godt synlig i bybildet er balustradene rundt inngangspartiet til Husan og rundt familien Lunds gravsted ved kirken. Vi finner imidlertid balustrader også andre steder i byen, blant i Strandgaten 3, tidligere Hamres Hotel, i Storgt. 13, Gabriel Lundsgt. 11 og Farøyvn. 1.

Husan

Kirkeparken

Storgt. 13

Strandgt. 3

Gabriel Lundsgt. 11

Farøyvn. 1

UTBEDRING AV VERNEVERDIGE HUS

Hus er forgjengelige. Vind og nedbør innebærer store påkjenninger, og vedlikehold er påkrevd. Etter hvert kan utskifting av tak, panel, vinduer og dører være nødvendig. Endret livsstil og økte krav til komfort kan gjøre det aktuelt å bygge om huset. Bygninger er gjennom tidene endret i både størrelse og form og materialbruk. Forståelse for husets opprinnelige stil og særpreg har variert, og mange hus er sterkt ombygd. Opprinnelige bygningsdeler og materialer er fjernet og har forsvunnet. På den ene siden har vi eksempler på radikal ombygging, der lite av husets opprinnelige form, detaljer og materialer er beholdt. På den annen side har vi eksempler på utbedring der husets stilpreg i hovedform og detaljer er bevart, men der det meste av de opprinnelige materialer er skiftet ut med nye kopier.

REGLER FOR UTBEDRING

Hovedregel 1

Det beste vern er jevnt vedlikehold

Et gammelt hus trenger jevnlig tilsyn. Særlig viktig er det å forhindre lekkasjer. Å reparere skader tidlig hindrer videre forfall og større, kostbare utbedringer.

Råteskadet bygningsdel. Uten behandling vil råten spre seg

Kirkegt. 1. Eksempel på et godt bevart hus med i hovedsak opprinnelige bygningsdeler

Hovedregel 2

Skift minst mulig av originale bygningsdeler

Utskifting av synlige bygningsdeler bør begrenses til deler som ikke lenger er brukbare på grunn av råte, sopp, insektangrep o.l. Det er viktig å beholde mest mulig av de opprinnelige bygningsdelene for ikke å svekke bygningens autentisitet – opprinnelighet. Ved å fjerne f.eks. listverk, forsvinner også viktig dokumentasjonsmateriale. Gamle bygningsdeler har som regel svært høy materialkvalitet.

Partiell utskifting av ytterpanel (Farøyvn. 5)

Havnegt. 9. Eksempel på godt bevart hus med delvis fornyede bygningsdeler

Hovedregel 3

Anvend nøyaktige kopier av originale bygningsdeler ved utskifting

Nye bygningsdeler bør være nøyaktige kopier av de som skiftes. Detaljene er viktige! Fjernes eller endres disse, svekker man bygningens særpreg.

I størst mulig grad bør utbedring av bevaringsverdige bygninger skje med samme type materialer som opprinnelig ble brukt. Dette bør i det minste gjelde for alle synlige bygningsdeler og konstruksjoner. Det bør videre velges materialer av samme kvalitet som opprinnelig, for eksempel sentvokst trevirke (kjerneved) fremfor impregnert trevirke. Sett fra et antikvarisk synspunkt er det også ønskelig å bruke

Ny panel av samme type og utførelse som den gamle (Loshavn)

samme type redskaper og arbeidsmetoder som opprinnelig.

Et viktig prinsipp er at det er huset selv som skal sette premissene for hvordan utbedring skal foretas. Veilederens anbefalinger er generelle. Konkrete løsninger må velges ut fra det aktuelle utbedringsobjektet. Har huset f.eks. opprinnelig hatt «gale» detaljer for den aktuelle stilepoken, vil det være riktig å beholde disse, selv om disse avviker fra det som ellers er vanlig for hus fra samme epoke.

PRINSIPPER FOR UTBEDRING

Utbedring av eldre bebyggelse kan følge tre prinsipper:

Rekonstruksjonsprinsippet

Ved utbedring etter rekonstruksjonsprinsippet er siktemålet å gi bygningen sitt opprinnelige eller tidligere utseende tilbake. Dette er en vanlig måte å utbedre hus på. Mange, eldre hus har gjennomgått endringer i tidens løp. Endringene er i ettertid ofte ansett som uheldige. Særlig gjelder dette utskiftinger foretatt på 50- og 60-tallet av vinduer med nye som i type, format og plassering avviker fra de opprinnelige. Tilbakeføring skjer ofte i forbindelse med eierskifte.

Tilbakeføring bør skje i samsvar med eldre beskrivelser, tegninger eller fotografier. Mangler dette materialet, kan en tilbakeføring basert på løsninger som fins i andre bygninger fra samme periode være aktuelt. Uansett bør endringer av eldre bygninger kun finne sted etter nøye vurderinger av bygningens verneverdi og skje i samarbeid med fagkyndige.

Husan. Eksempel på rekonstruksjon - tilbakeføring: Etter brannen i 1940 ble hovedbygningen gjenoppført som kopi av bygningen slik den så ut etter ombyggingen i 1918. Konstruksjonen er imidlertid moderne - betong, utvendig kledd med trepanel. Nordfløyen, oppført i 1918, er i sin helhet i mur, men forskalt/pusset slik at veggene ser ut som panelte vegger.

Skougaardsgt. 9. Eksempel på rekonstruksjon – tilbakeføring: Huset antas å være oppført tidlig på 1900-tallet, men fasaden ble endret i 1957, slik tegningen til venstre viser. I ettertid er fasaden tilbakeført til opprinnelig utseende.

Det historiske ekvivalensprinsippet

Ved utbedring etter det historiske ekvivalensprinsippet beholdes bygningen slik den fremstår i dag, med de endringer som gjennom tidene er foretatt med bygningen. Når utskifting av bygningsdeler er aktuelt, settes det inn kopier av bygningsdelene som skiftes ut, selv om disse er av nyere dato enn selve huset og stilmessig i strid med huset.

Torvgt. 11. Eksempel på det historiske ekvivalensprinsippet: Ved nylig utført utbedring av fasadene er kopier av 50-tallsvinduer satt inn istedenfor kopier av de opprinnelige vinduene

Hus som over tid er ombygd, forteller historie. Bygninger avspeiler ulike idealer med hensyn til stil og hva som på det aktuelle tidspunkt ble ansett for å være formålstjenlige løsninger ved utbedring og ombygging. Noen ganger gir senere endringer bygningen økt kvalitet gjennom godt planlagte inngrep. Ofte er imidlertid resultatet radikale og stilmessig «gale» endringer sett med ettertidens blikk. Å følge det historiske ekvivalensprinsippet i sin fulle konsekvens er ikke vanlig, selv om det fra et antikvarisk synspunkt kan være en anbefalt løsning.

Tilslutningsprinsippet

Dette prinsippet innebærer at nye elementer som tilføres en bygning, skal være utført i samtidens formspråk. Resultatet blir en kombinasjon av eldre og ny arkitektur i samme bygning. Utbedring etter tilslutningsprinsippet gjør at en bygningens utvikling over tid er lesbar. Slike løsninger er ofte kontroversielle. Det er viktig at prosjekter av denne art er gjennomarbeidet og har høy, arkitektonisk kvalitet.

Eksempel på tilslutningsprinsippet: Eilert Sundt videregående skole. Tilbygg (1999). Arkitekt: Haarklou og Lindeberg

Kirkegt. 7. Tilbygg – trappehus (etter 2000). Arkitekt: Arkitektsenteret v/Erik Tveit

VALG AV PRINSIPP FOR UTBEDRING

Brogaten i dag og tidligere. Bybildet endres gradvis gjennom riving og ombygging av bebyggelsen (S)

Ved utbedring kan i enkelte tilfeller en kombinasjon av rekonstruksjonsprinsippet, det historiske ekvivalensprinsippet og tilslutningsprinsippet være aktuelt. Dette innebærer at deler av bygningen tilbakeføres til tidligere utseende samtidig som senere endringer og tilføyelser delvis beholdes. I samme bygning kan i tillegg nye elementer tilføres, utført i samtidens arkitektoniske formspråk.

Når en bygning skal utbedres, står man i prinsippet overfor følgende valg:

1) Beholde bygningen utseendemessig slik den er

2) Tilbakeføre bygningen helt eller delvis til tidligere eller opprinnelig utseende

3) Endre bygningen ved ombygging, påbygging eller tilbygging

Hvilket alternativ som velges, avhenger av ulike forhold. Nedenstående momenter kan være retningsgivende ved valg av alternativ.

Beholde bygningen slik den er

Dette alternativet bør velges når bygningen kan betegnes som bevaringsverdig. Bygningen kan ha verneverdi som følge av for eksempel alder, karakteristisk stilpreg, stort innslag av originale bygningsdeler, historisk betydning, beliggenhet i et ensartet bygningsmiljø m.m. I slike tilfeller er det viktig å følge reglene for utbedring – regel 1-3 foran.

Er det gjort endringer i bygningen i ettertid, kan det noen ganger være aktuelt å bevare endringene. Det kan være endringer i fasaden, tilbygg og påbygg. Jo eldre endringene er, og jo mer omfattende de er, desto større grunn vil det som regel være til å beholde disse.

Tidligere endringer kan i spesielle tilfeller være foretatt for å forhindre forfall som følge av opprinnelig, uheldig konstruksjon eller materialvalg. I slike tilfeller kan det være riktig å beholde endringen.

Farøyvn. 9. Velbevart bygning som i hovedsak er i original stand. Bør beholdes som i dag gjennom vedlikehold og nødvendig utskifting av bygningsdeler som kopi av eksisterende bygningsdeler

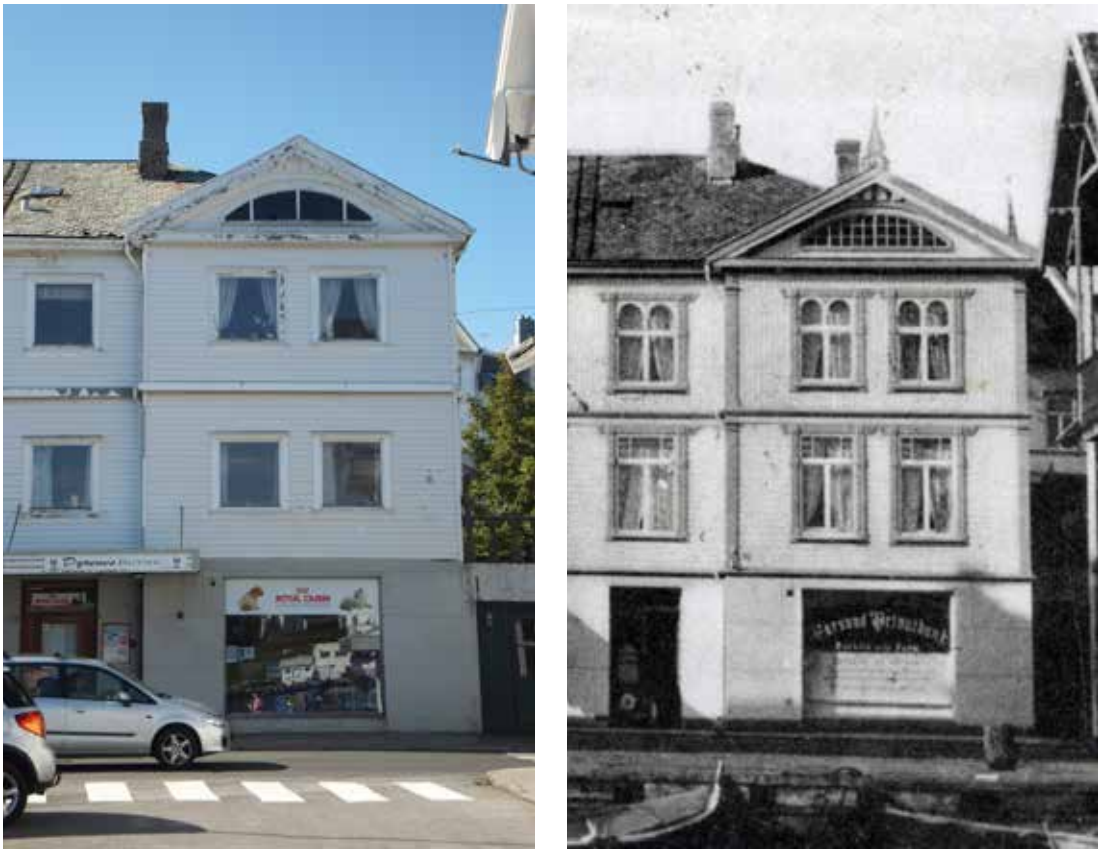
Tilbakeføre bygningen til tidligere eller opprinnelig utseende

Er en bygning helt eller delvis ødelagt av brann eller påført annen, betydelig skade, kan gjenoppføring i form av kopi i enkelte tilfeller være riktig. Dette gjelder særlig der bygningen inngår i et ensartet bygningsmiljø, har viktig historisk betydning, har høy symbolverdi, utgjør et landemerke m.m.

For andre bygninger kan tilbakeføring være aktuelt når det er foretatt endringer på bygningen som har svekket stilpreget, ødelagt fasadens symmetri, husets proporsjoner m.m.

Det er mindre problematisk å reversere endringer som er foretatt i nyere tid enn endringer som er gjort for lenge siden. Det vil eksempelvis normalt ikke være aktuelt å tilbakeføre til opprinnelig tilstand et 1700-tallshus som på 1800-tallet er ombygd i sveitserstil. På nyere bygninger og bygninger uten klart stilpreg vil tilbakeføring lettere kunne aksepteres.

Er hele huset ombygd (størrelse, form og planløsning), er tilbakeføring til opprinnelig utseende mindre aktuelt i og med at så mye av det opprinnelige er forsvunnet. Omfatter tidligere endringer bare fasaden, f.eks. endret form og størrelse på vinduer, er tilbakeføring mindre problematisk.

Strandgt. 3. Dagens situasjon til venstre og tidligere situasjon til høyre. Fasadeendring i ettertid (endret vindustype og -størrelse, fjerning av vindusbelistning og endret øvre avslutning av hjørneutbygg) har svekket bygningens stilpreg. Tilbakeføring innebærer mindre omfattende tiltak.

Strandgt. 10. Dagens situasjon til venstre og tidligere situasjon til høyre (S). Fasadeendring i ettertid (endring av ark, endret vindustype og fjerning av ornamental vindusomramning) har svekket bygningens stilpreg. Tilbakeføring innebærer omfattende tiltak.

Torvgt. 4. Dagens situasjon til venstre og tidligere situasjon til høyre (S). Bygningen fra 1904 ble endret i 1953. Da ble arken fjernet og loftsetasjen ble utvidet til full etasje. Samtidig forsvant mye av fasadedekoren. Fasadeendringen svekker bygningens opprinnelige stilpreg. Tilbakeføring betinger store inngrep.

Har en bygning etter tidligere ombygging fått et karakteristisk utseende knyttet til eksempelvis funksjon eller omkringliggende bygningsmiljø, vil det kunne være riktig å beholde endringene og ikke tilbakeføre til tidligere utseende.

Endre bygningen ved ombygging, påbygg eller tilbygg

Huseiere kan ha mange grunner til å ville endre en bygnings eksteriør. Det kan være rent estetiske vurderinger – et ønske om å gjøre bygningen vakrere og mer tidsmessig. Det kan være funksjonelle vurderinger - endret planløsning tilsier flytting av dører og vinduer. Det kan være ønske om mer dagslys i interiøret. Det kan være ønske om moderne materialer og detaljer. Det kan være ønske om og behov for å øke boligarealet gjennom utvidelser i form av tilbygg og påbygg.

På nyere bygninger og på eldre bygninger uten klart stilpreg er denne typen ombygging mindre problematisk enn på bevaringsverdige bygninger. Det må imidlertid presiseres at synet på en bygnings bevaringsverdi endres over tid, og at endringer som på ett tidspunkt anses for å være akseptable, i fremtiden vil kunne anses for uheldige.

Et moment av betydning er bygningsmiljøet på stedet. Har området et ensartet preg, skal en være forsiktig med radikale endringer av enkeltbygninger innenfor området.

Skottegt. 13, oppført i 1959, var opprinnelig et typisk eksempel på etterkrigsfunksjonalismen, se tegningen til høyre over. Bygningen er tegnet av Magne Køhn for Johan Sudland. I 1997 ble huset ombygd i postmodernistisk stil. Eksteriøret er påvirket både av sveitser- og jugendstilen. Arken med galvlkryss og veranda er elementer hentet fra sveitserstilen, mens vinduene har jugendpreg. Bygningsmiljøet på Kjørestad, som opprinnelig var preget av enkel etterkrigsfunksjonalisme, endres over tid gjennom ombygging og påbygging.

Eksempler på ombygging/tilbygging av etterkrigsfunksjonalistiske hus på Kjørestad

Kjørestad terr. 3 har beholdt husets hovedform og materialvalg, men har i hoved- og underetasjen gjennomgått fasadeforandring – vindusplassering, -størrelse og -form.

Kjørestad terr. 20 har beholdt husets hovedform, men har endret fasadene gjennom tilføring av nye elementer og endret materialbruk. Bygningen har også fått nytt tilbygg i samtidens formspråk (ark.: Stiv Kuling).

UTBEDRING – DE ENKELTE BYGNINGSDELER

Yttervegg - trehus

Ved utbedring av yttervegg bør mest mulig av det eksisterende panelet bevares. Bare bord eller deler av bord som er ødelagt av råte eller skadet på annen måte, bør skiftes ut.

Det nye panelet skal være identisk med det gamle. Eldre hus hadde alltid høvlet panel. Uhøvlet virke må unngås. Uhøvlet virke gir en ru overflate, mens høvlet gir en korrekt, glatt overflate.

Nytt, høvlet staffpanel (Loshavn)

Nytt, uhøvlet pløyd staffpanel (Loshavn)

Feil tilslutning mellom belistning og panel. Listen er lagt utenpå panelet (eks.bilde)

Korrekt tilslutning mellom belistning og panel. Listen er felt inn i panelet (eks. bilde)

Nytt panel bør ha samme materialkvalitet som det gamle, det vil som regel si trevirke med stor andel kjerneved. Kjerneved er naturlig impregnert og miljøvennlig. Flere sagbruk og trelastfirma leverer panel av furu kjerneved etter mål. Det er ikke tradisjon for bruk av trykkimpregnert trevirke i gamle hus.

Ved skifting av panel er det viktig å sørge for at overgang til vinduer og dør blir korrekt utført. Bruk av fugemasse bør unngås.

Korrekte hjørneløsninger er viktig. Liggende panel avsluttes vanligvis med et loddrett hjørnebord. Hus fra funksjonalismen med panel av weatherboard skal ikke avsluttes med hjørnebord. Hjørnet skal gjæres. For å beskytte hjørnet er det i kystklima vanlig å utstyre panelet med hjørnebeslag.

Weatherboard-panel (Skougaardsgt. 14)

Nytt Weatherboard-panel med hjørnebeslag (eks.bilde)

Malt vegg der tidligere maling er fjernet med vinkelsliper. Panelet er ødelagt (eks.bilde)

Ved maling av yttervegg bør veggen kun skrapes for hånd før maling. Eventuelt kan et egnet kjemisk middel for fjerning av maling eller en spesialkonstruert varmelampe benyttes. Sliping med pussemaskin eller vinkelsliper kan lett ødelegge overflaten og må unngås. Særlig uheldig er slipemaskin med roterende pusseskive.

Isolering av yttervegg

Gamle hus har jevnt over dårligere varmeisolasjon enn nye hus. For å oppnå tilfredsstillende komfort innendørs kan etterisolering av bygningen være aktuelt. Størst effekt gir isolering av golv og tak. Varmetap kan videre effektivt reduseres ved at enkle vinduer utstyres med innvendige varevinduer. Ofte er det i tillegg ønskelig å isolere yttervegger. Isolering kan skje på innsiden eller utsiden av veggen. Valg av alternativ avhenger av husets utforming og tilstand. Innvendig isolering påvirker ikke husets eksteriør, men isolasjonseffekten er mindre god der innvendig skillevegg og etasjeskiller møter yttervegg. Innvendig isolering er problematisk i bygninger med bevaringsverdige interiører. Utvendig isolering er mer effektiv i

Stort sprang mellom veggliv og grunnmur etter etterisolering av yttervegg (eks.bilde)

Dyp vindusnisje etter utvendig isolering av yttervegg (eks.bilde)

og med at kuldebroer ved skillevegger og etasjeskillere kan unngås. Hvis ytterpanelet er i så dårlig stand at det må skiftes, kan utvendig isolering være aktuelt. Ulempen ved utvendig isolering er at veggtykkelsen øker, med redusert takutstikk som følge samt større sprang mellom yttervegg og kjellermur. Gjennom god vindtetting kan isolasjonstykkelsen i en viss utstrekning reduseres. Ved utvendig isolering er det viktig at vinduene flyttes utover slik at avstanden mellom vindu og ytre veggliv blir som tidligere.

Yttervegg – murhus

Murbygninger blir først vanlig i byene i Norge rundt århundreskiftet 1800-1900, særlig etter at murtvangen ble innført i 1904. Av branntekniske årsaker ble enkelte sentrumsbygninger oppført i mur også før murtvangen.

Murhus har yttervegger av teglstein. Veggene kan være massive eller være utført som hulmur. Teglsteinen er murt med kalkmørtel og er utvendig enten upusset eller pusset. Pussen er kalkpuss. I mellomkrigstiden gikk man over til å bruke sementpuss. Fasadeornamenter og gesimsbånd er utført som trekninger i kalkpuss, oftest undermurt for å sikre god holdbarhet. Støpte gipsornamenter festet til fasaden ble også brukt.

De fleste murhus fra sent 1800-tall og tidlig 1900-tall har pusset overflate. Skader i overflaten skyldes som regel fuktighet. Det viktigste tiltaket for å forhindre nedbryting av murverk er å fjerne årsaken til fuktigheten. Fuktigheten kan komme som følge av utett tak, takrenner og nedløp, oppstigende fuktighet fra grunnen samt fuktighet innenfra.

På eldre murfasader må ikke benyttes sementpuss og tette malinger. Fuger og puss reparert med sement blir sterkere og ikke så fleksible som de gamle av kalkmørtel og kan medføre avskalling og sprekker. Tette malinger basert på silikon, hindrer vanndamp innenfra å trenge ut med avskalling som resultat. Innestengt fuktighet medfører frostskader og saltutslag på teglstein. All overflatebehandling av mur må være diffusjonsåpen.

Skader i murverk kan også skyldes mekanisk påvirkning og setninger i grunnen.

Isolering av yttervegg

For eldre murhus med fasadedekor er innvendig isolering mest aktuelt. Diffusjonstetting er viktig. Fuktig luft vil ellers trenge ut i ytterveggen og forårsake skader i veggen. Før tiltak settes i verk, bør det søkes råd hos fagkyndige med relevant praksis.

Avskalling og skade på murvegg som følge av feil overflatebehandling (eks.bilder)

Retningslinjer ved utbedring av yttervegg
Trehus

- Skift minst mulig av det eksisterende panelet
- Bruk samme type panel som det eksisterende
- Bruk høvlet kjerneved
- Vær nøye med overgang vegg – dør/vindu
- Hvordan eventuell isolering av yttervegg skal skje, må vurderes i hvert enkelt tilfelle. Valg av løsning bør foretas i samråd med fagkyndige.

Murhus

- Sørg for at murkonstruksjoner ikke fuktes ned utenfra eller innenfra.
- Unngå overbelastning og tiltak som kan gi setningsskader
- Ved utbedring, bruk samme type materialer som opprinnelig er brukt. Moderne silikonbaserte malingsprodukter må unngås. Bruk diffusjonsåpne malingsprodukter (silikatmaling). Fuger skal utbedres med kalkmørtel og ikke sement
- Ved innvendig etterisolering er det viktig å sørge for diffusjonstetting mot yttervegg
- Søk råd hos fagkyndige med relevant praksis

Tak og taktekking

Taket er husets femte fasade. Valg av taktekking er avgjørende for husets helhetspreg. Type taktekking henger sammen med husets stilperiode. Ved utbedring bør taket i størst mulig grad beholdes som det er. Der taktekkingen i nyere tid er skiftet til en annen type eller et annet materiale enn opprinnelig, kan det være riktig å tilbakeføre taket til tidligere utførelse.

I Farsund har de fleste hus som er oppført like etter bybrannen i 1901, skifertak. Dette er et særtrekk ved Farsund. På hus med skifertak bør det ikke skiftes til annen type taktekking.

Ofte kan eldre takstein helt eller delvis brukes på nytt. Gammel teglstein har karakter og fargespill som ny stein mangler og som det tar år å oppnå. Ved utbedring av taket kan brukbar, gammel stein for eksempel legges på husets framside og ny stein legges på baksiden. Skiferstein av god kvalitet har lang levetid og kan som regel brukes på nytt.

Gjenbruk av takstein (Loshavn)

Eldre, enkeltkrummet takstein (Vestersiden 8)

Ny taktekking av gammel type - enkeltkrum teglstein (Vestersiden 11 og Brogt. 4). Steinen vil etter hvert får alderspreg (patina)

Ny teglstein kan virke skrikende i fargen til å begynne med. Steinen vil etter noen år bli mørkere og få den rette patina. Ny teglstein med kunstig, fabrikkpåført «patina» bør ikke brukes.

Det fins moderne produkter i handelen som etterlikner eldre typer taktekking. Eksempler på dette er betongstein (etterlikner teglstein), metallplater (etterlikner teglstein), papp/shingel (etterlikner skifer og teglstein). Disse produktene er ofte billigere i innkjøp, veier mindre og er enklere å legge enn den opprinnelige taktekkingen. På eldre, bevaringsverdige hus bør slike løsninger ikke velges. Detaljene er avslørende og totalvirkningen uekte. Materialene eldes på annen måte enn de tradisjonelle og overflate og farge endres over tid. Platekledning betinger som regel oppretting av taket, og dette vil lett få et «stivt» preg i forhold til resten av bygningen.

Hvis utbedring innebærer utskifting av selve takkonstruksjonen – åser og sperrer – er det viktig at ikke takutstikket endres

Lite takutstikk på tidlig 1800-tallshus (Vestersiden 12)

Stort takutstikk på sveitserstilhus (Storgt. 13)

i forhold til tidligere. Fram til midten av 1800-tallet var takutstikket lite eller manglet helt. De store takutstikkene kommer med sveitserstilen i andre halvpart av 1800-tallet. Takutstikket har stor betydning for bygningens helhetspreg og bør ikke endres.

Avslutning av et teglsteinstak mot gavlen er viktig. Et tradisjonelt tak er som regel avsluttet med vannbord (solbord) nærmest gavlen. I stedet for vannbord har enkelte hus en rekke med snudd takstein nærmest gavlen. Denne løsningen er mer vanlig i vestre del av Vest-Agder enn lenger øst. Sistnevnte løsning anbefales ikke ved bruk av ny teglstein på grunn av mønsteret på baksiden av nyprodusert stein.

Avslutning med egen type gavlstein anbefales ikke på eldre hus.

Egen type gavlstein anbefales ikke brukt på eldre hus (eks.bilder)

Tradisjonell avslutning av tak mot gavl (Vestersiden 11)

På eldre hus skal vindskier møtes i vertikal skjøt i gavlen, ikke som vist på bildet til venstre nedenfor.

Uriktig skjøting av vindskier i gavlvegg (eks.bilde)

Riktig skjøting av vindskier i gavlvegg (eks.bilde)

Alternativ, tradisjonell avslutning av tak mot gavl (eks.bilde fra Hidra, Flekkefjord)

Takrennene er en del av taket. På hus eldre enn 50 år bør det ikke brukes takrenner av plast. Riktig materiale er sink, men også lakkert stål og aluminium kan aksepteres. Takrenner og nedløpsrør skal normalt ha rundt tverrsnitt. Takrenner og nedløpsrør har vanligvis samme farge som huset.

Vindskier skal vanligvis ikke føres forbi takrennen og skjule rennen. Mot gavlveggen skal enden av rennen skal være synlig. Videre skal det være liten avstand mellom tak og renne på husets langside.

Uriktig avslutning av vindskier mot takrenne – vindskiene skjuler rennen. Videre er det for stor avstand mellom takstein og renne (eks. bilde)

Riktig avslutning av vindskier mot takrenne. Rennen er synlig i gavlen og det er liten avstand mellom takstein og renne (eks. bilde)

Piper

Et viktig element på taket er pipen. Piper er tradisjonelt blitt oppført i ubehandlet eller pusset teglstein. Piper i støpt betong fins også. Nyere piper kan være oppført av lettbetongelementer som enten er pusset eller kledd med teglstein. Tidligere ble ofte pipen gitt en dekorativ utforming i samme stil som bygningen for øvrig. Slike piper er bevaringsverdige. Må de erstattes av nye piper, bør disse gis samme utforming som de gamle.- Piper på eldre hus bør ikke kles med heldekkende beslag.

Piper med og uten heldekkende beslag (Farsund by)

Tradisjonelle piper fra Farsund by

Retningslinjer ved utbedring og utskifting av tak. Piper

- Gammel teglstein og skifer av god kvalitet bør tas vare på og brukes om igjen
- Ny takstein skal være lik den gamle m.h.t. materiale, størrelse og farge. Annen type tekking kan brukes når det er dokumentert at huset tidligere har hatt slik tekking
- Taket skal normalt avsluttes mot gavl med vannbord (solbord) uten beslag
- Vindskier skal møtes i vertikal skjøt i gavlen
- Ved utskifting av takkonstruksjon skal opprinnelig takutstikk beholdes
- Takvinduer i hovedtakflaten bør begrenses i antall og størrelse
- Takrenner av metall bør brukes fremfor plast. Vindskier bør ikke føres forbi takrennen og skjule rennen. Det bør være liten avstand mellom tak og renne på husets langside
- Piper bør ikke utstyres med heldekkende beslag

Vindu

Den eldste typen vindu har blyinnfattede glass. Glassene er små og består oftest av bare ett fag. Blysprossene er forsterket utvendig med avstivere av jern eller hardtre (einer). Blyglassvinduet var i bruk til et stykke inn på 1800-tallet. Vi kan fremdeles finne eksempler på denne typen vindu, gjerne i form av loftsvindu eller vindu over inngangsdør. Disse vinduene er imidlertid sjeldne klenodier og må tas godt vare på.

Er et vindu i dårlig stand som følge av manglende vedlikehold gjennom lang tid, bør en først undersøke om det kan repareres. Vinduer fra før 1940 er som regel laget av utvalgte materialer av kjerneved. Vinduet er ofte i bedre stand enn det ved første øyekast kan se ut som. Hvis en syl møter motstand etter to til tre millimeter når den stikkes inn i treverket i rammen, er rammen fortsatt fullt brukbar, selv om den ser grå og malingsslitt ut. Nye vinduer har sjelden samme materialkvalitet som de gamle vinduene.

Gamle vindusglass må betraktes som verdifulle antikviteter. Som følge av den håndverksmessige fremstillingen av glasset er hver rute individuell i form og overflate. Gamle glass reflekterer lyset på en vakker og karakteristisk måte, en effekt som moderne vinduer aldri kan oppnå.

Gamle vinduer har enkeltglass og isolerer dårlig mot kulde. For å bedre isolasjonsevnen, kan vinduet utstyres med innvendig varevindu. Slike vinduer lages etter mål på vindusfabrikk. Varevinduet kan monteres direkte på vindusrammene eller det kan monteres i en egen karm som settes inn i vinduåpningen. Sistnevnte løsning er som regel lettest å få til.

Dårlig materialkvalitet i nyere vinduer og dør (eks.bilder)

En viktig del av vinduet er listverket rundt vinduså̊pningen. Listverket understreker bygningens stilpreg. Endres listverket, endres også bygningens arkitektoniske uttrykk. Små detaljer har mye å si for helhetsinntrykket av bygningen. Listverket utgjør et viktig dokumentasjonsgrunnlag, blant annet for å fastslå tidligere farge på bygningen. Om selve vinduet er dårlig og må skiftes ut, er det ikke sikkert av belistningen trenger skiftes.

T.v. Nytt vindu og ny belistning i hus fra etterfunksjonalismen. Sveitserstildetaljer har ingenting å gjøre på denne typen hus. Også oppdelingen av rammen er feil. T.h. original belistning med nyere tidsriktig vindu på hus fra samme periode (eks. bilder)

Eksempler på tidstypisk vindusbelistning:

Empire (Strandgt. 12)

Sveitserstil (Torvgt. 5)

Funksjonalisme (Lyngdalsvn. 14)

Nye vinduer skal i størst mulig grad være en kopi av eksisterende vinduer. Det nye vinduet må ha samme størrelse og form som det gamle. Antall rammer og sprosser må være likt i gammelt og nytt vindu, og størrelsesforholdet mellom glassflate og treverk må ikke endres.

Det nye vinduet skal kunne åpnes på samme måte som det gamle. Post og losholt skal stå fast i karmen og sprossene i rammen skal i utgangspunktet være gjennomgående. Det anbefales at vinduet utføres som koblet vindu med gjennomgående sprosser og glass i kittfals ytterst. Andre løsninger, som Isospross, Isokitt og Iso+ kan i enkelte tilfeller anvendes (se s. 108).

Nytt vindu med redusert bunnklaring (eks.bilder)

Eldre vindu med liten bunnklaring

Nytt vindu med stor bunnklaring

En viktig detalj er avstanden fra underkant av vindusrammen til karmen. Denne er liten på gamle vinduer. Nyproduserte vinduer leveres med standard stor bunnklaring for å unngå at vann blir stående i spalten mellom ramme og karm. På bestilling kan bunnklaringen reduseres slik at vinduene får mer samme utseende som de gamle vinduene.

Vindusramme med fals (eks.bilde)

Vindusramme uten fals (eks.bilde)

En annen viktig detalj er vindusrammens tilslutning til karmen. Mange, gamle vinduer har fals – rammen overlapper karmen. Dette er vanlig i vestre del av Vest-Agder. Når nytt vindu skal lages som nøyaktige kopi av det gamle, er dette en detalj det bør tas hensyn til. Nye vinduer bør utstyres med samme utvendige hengsler, beslag og hjørnejern som de gamle. Disse delene av vinduet er med på å understreke vinduets stilpreg. Det har vært vanlig å male vinduets metalldeler i samme farge som vinduet.

Et alternativ til nye, koblete vinduer kan i enkelte tilfeller være vinduer av typen Isospross/ Iso+/ Isokitt. Dette er vinduer der isolerglassruter er satt i kittfals. Vinduene har bare to glassflater, mens koblete vinduer har fire. Både renhold og vedlikehold blir følgelig enklere. Løsningen er kurant for krysspostvinduer uten sprosser, men anbefales i utgangspunktet ikke for vinduer med sprosser når bygningen ligger i et bevaringsområde. I slike områder stilles det som regel krav om gjennomgående sprosser. Vinduer av typen Isospross / Iso+ /Isokitt har sprosser som er limt på glasset uten å være gjennomgående.

Nytt vindu med stilmessig korrekte beslag. Etter tradisjonen skal beslagene ikke stå umalt, men males i samme farge som vindusrammen (eks.bilde

Eksempel på nytt vindu av typen Isospross

Retningslinjer ved utbedring og utskifting av vinduer

- Vinduer bør repareres fremfor å skiftes ut
- For å bedre isolasjonsevnen, kan vinduer utstyres med innvendig varevindu
- Må vinduet skiftes, skal vinduet være likt det eksisterende i størrelse, utforming og utseende
- Koblede vinduer med gjennomgående sprosser og glass i kittfals er anbefalt løsning
- Hvis det gamle vinduet har overfals, bør også det nye ha overfals
- Glasslister av tre og beslag av metall må unngås
- Ytre belistning skal ikke endres ved utskifting av vinduer
- Beslag og hengsler må samsvare med vinduets stilpreg

Ytterdør

Hoved- eller gatedøren utgjør en viktig del av husets fasade. Gamle dører representerer ofte håndverk av høy kvalitet og er som regel laget av utsøkte materialer. Er døren i dårlig stand, bør det først undersøkes om døren lar seg reparere. Bedre varmeisolasjon kan oppnås med tetningslister.

Vakre, originale dører fra ulike tidsepoker:

Brogt. 26

Farsund museum

Skougaardsgt. 16

Må døren skiftes, bør den nye døren lages som kopi av den gamle. Flere snekkerbedrifter lager dører på bestilling. Dørene kan lages etter moderne prinsipper når det f.eks. gjelder vareisolering, samtidig som utseendet blir som før. Dørklinke og låsskilt bør velges med omhu. Det er i handelen ulike typer, utformet som kopier av tidligere modeller.

Gamle dører er som regel innadslående. En dør som åpner innover, ønsker den besøkende velkommen. Innadslående dører ligger trukket tilbake i forhold til vegglivet og bidrar til å skape liv i fasaden. En innadslående dør er noe mer beskyttet mot vær og vind enn en utadslående.

Nye dører

Havnegt. 1

Storgt. 11

Retningslinjer ved utbedring og utskifting av dører

- Dører bør repareres fremfor å skiftes ut
- Må døren skiftes, skal døren være lik den eksisterende i størrelse, utforming, utseende, materialbruk og slagretning
- Tofløyede dører skal alltid være symmetriske
- Dørklinken skal samsvare med dørens stilpreg
- Portaler og omramming skal ikke endres ved skifting av dører

FARGER PÅ HUS OG MALINGSTYPER

Farge og stil hører sammen. Hver tidsepoke har hatt sine preferanser når det gjelder fargevalg. Eldre hus har vært malt mange ganger, og fargevalget har i stor grad vært påvirket av tidens mote. Siden begynnelsen av 1900-tallet har det på Sørlandet vært vanlig å male trehusbebyggelsen helt eller delvis hvit. Spørsmålet er om dette er blitt en ufravikelig norm, eller om det kan tillates en rikere fargepalett uten at Sørlandsbebyggelsen mister sitt særpreg. Større variasjon i fargevalget kan innebære at bebyggelsen oppleves på en annen og rikere måte enn i dag. Det er imidlertid viktig at fargevalget ses i sammenheng med stilpreget til husene og det miljøet de ligger i. For eldre tettbebyggelse bør det utarbeides fargeplan før andre farger enn hvit velges.

I sveitserstilen tok en i bruk en mer variert fargepalett enn tidligere. Kontrasterende farger på vegg og belistning fremhever bygningens dekorative elementer på en helt annen måte enn om bygningen er hvitmalt. Eldre fotografier viser at Farsunds bebyggelse tidligere hadde mye rikere fargepalett enn i dag.

Tidstypisk fargesetting: Storgt. 17 (t.v.) og Kirkegt. 8 (t.h.)

Storgt. 19 i dag (t.v.) og i 1903 (t.h.). (FH)

Uthus har fra gammelt av i hovedsak vært malt mørkerøde (engelskrød) eller gule (oker). Disse fargene var billigere enn hvitfarge. I mange tilfeller har også hovedhuset vært malt med billigere maling på mindre synlige vegger.

Det er ulike malingstyper i handelen. Fra gammelt av har trehus i kyststrøkene vært malt med linoljemaling. I dag er alkydmaling vanligst. Det fins også vannbaserte malingstyper. Det pågår kontinuerlig forskning omkring ulike typer maling. Inntil videre anses linoljemaling å være det beste alternativet for eldre, bevaringsverdige hus. Det er ulike typer linoljemaling. Ved valg av maling bør det velges typer med høyt innhold av sink og lite innhold av protein for å unngå svertesopp.

For pussede murhus er det viktig at det velges diffusjonsåpne malingstyper, det vil si malinger som slipper fuktighet innenfra gjennom malingslaget. Faren for avskalling reduseres ved bruk av denne typen maling. Aktuelle malingstyper er kalkfarge, komposisjonsmaling eller silikatmaling. Silikonbaserte malingstyper anbefales ikke.

Retningslinjer ved valg av farge og type maling

- Skift ikke uten videre farge på huset eller deler av huset. Eventuelt endring av farge må ses i sammenheng med husets stilpreg og det øvrige bygningsmiljøet
- Er huset hvitt i dag, kan det gjerne fortsatt være hvitt
- Velg en tradisjonell farge på hoveddøren. Lakkerte eller oljede dører bør beholde sin opprinnelige overflatebehandling
- Bruk gjerne linoljemaling på trehus
- For murbebyggelse anbefales diffusjonsåpne malingstyper

TILBYGG OG PÅBYGG

Fram til midten av 1800-tallet har bolighus vanligvis en enkel og klar form bestående av en hovedkropp med eventuelt midtstilt ark eller opplett. Hovedfasaden er stort sett symmetrisk. Med sveitserstilen og den etterfølgende jugendstilen får bygningene en mer sammensatt form. Bruken av utbygg (tilbygg) og påbygg (ark/opplett/veranda/tårn) blir brukt som arkitektoniske elementer. Symmetri er ikke i samme grad som tidligere et styrende prinsipp ved utformingen av nybygg. Nyklassisismen baserer seg igjen på symmetri og enkle former, mens man i funksjonalismen dyrker asymmetri og sammensatte former.

Eiere av eldre hus ønsker ofte å utvide boligarealet. En utvidelse må skje på en måte som ikke ødelegger eller svekker husets særpreg. Påbygg innebærer vanligvis større inngrep i bygningens utseende enn tilbygg, avhengig av utforming.

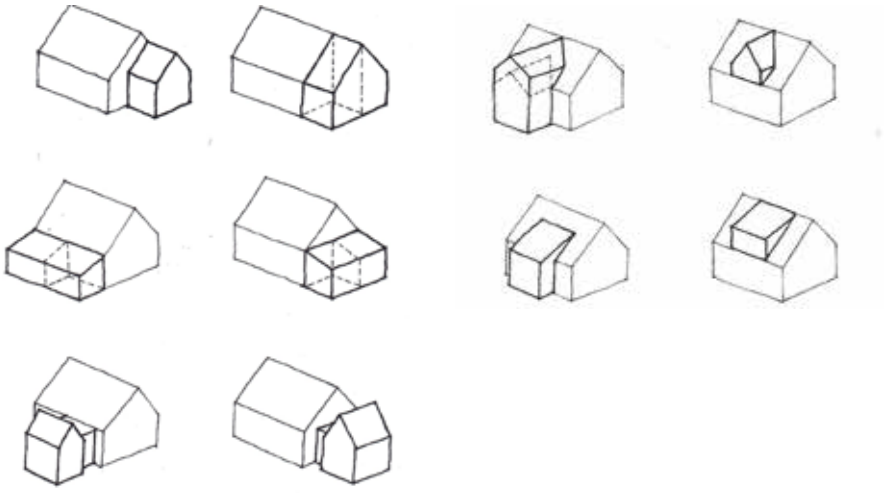
Énetasjes tilbygg med altan (Gabriel Lundsgt. 15). Tilbygget skiller seg i form og uttrykk fra hovedhuset, men er likevel underordnet dette. Tilbygget kunne med fordel vært trukket noe tilbake i forhold til fasadelivet på hovedhuset.

Tilbygg i to etasjer med altan (Lyngdalsvn. 5). Tilbygget er mindre godt tilpasset hovedhuset med hensyn til størrelse, plassering og form. Tilbygget berører imidlertid ikke hovedhusets fasade mot gaten.

Skisser som viser alternative prinsipp-løsninger for tilbygg/påbygg

Valg av alternativ avhenger av flere forhold: husets form og stilpreg, beliggenhet og tomtesituasjon.

Retningslinjer for utforming av tilbygg og påbygg

Det er vanskelig å gi konkrete råd når det gjelder tilbygg og påbygg, men følgende momenter kan være retningsgivende:

Tilbygg

- *Størrelse*: Tilbygg bør være mindre i areal og høyde enn hovedhuset. Tilbygg i én etasje er lettere å tilpasse hovedhuset enn tilbygg i flere etasjer
- *Plassering*: Tilbygg bør plasseres slik at de i minst mulig grad forstyrrer hovedhuset. Tilbygg bør fortrinnsvis plasseres på husets bakside. Har hovedhuset symmetrisk fasade, må symmetrien ikke brytes. Helhetspreget er viktig.
- *Form*: Tilbyggets utforming avhenger av måten tilbygget tilknyttes hovedhuset på. I utgangspunktet skal tilbygget være tilpasset hovedhuset når det gjelder takform, materialvalg og detaljering. Ved delvis frittliggende tilbygg kan friere utforming velges. Det er mulig å spille på kontrast.

Påbygg

- *Størrelse*: Påbygg må i størrelse tilpasses hovedhuset. Påbygget må ikke være for stort.
- *Plassering*: Påbygg bør plasseres slik at det i minst mulig grad forstyrrer hovedhuset. Har hovedhuset symmetrisk fasade, må symmetrien ikke brytes. Helhetspreget er viktig.
- *Form*: Påbygg er mindre problematiske på hus uten klar arkitektonisk verdi og tydelig stilpreg enn på hus med slike kvaliteter. I utgangspunktet skal påbygget være tilpasset hovedhuset. Viktige faktorer er form, takvinkel, materialvalg og detaljering. Det er mulig å spille på kontrast. På eldre hus med klart stilpreg må utsparing i takflaten i form av takterrasse unngås.

TRAPPER

Trappen foran inngangsdøren utgjør en karakteristisk del av en bygning. Det vanligste er ettløpstrapper. Større bygninger kan ha toløpstrapper. Trapper er tradisjonelt oppført av naturstein, bruddstein eller hogd/kilt stein. Steinen kan være ubehandlet eller pusset. Nyere trapper er som regel i støpt betong. Trapper kan ha inntrinn av skifer. Noen trapper har også opptrinn som er kledd med skifer.

Ettløpstrapp i støpt betong (Storgt. 3)

Ettløpstrapp i pusset naturstein med inntrinn av skifer (Vestersiden 8)

Toløpstrapp i naturstein med inntrinn av skifer (Skippervn. 1)

En viktig del av trappen er rekkverket eller gelenderet. Dette består tradisjonelt av stolper av støpejern og håndlist av smidd rundjern. På forseggjorte trapper kan messingkuler danne øvre avslutning av stolpene. Gelenderet er oftest svartmalt. Nyere trapper kan ha sveiset gelender i ulike mønstre.

Profilert stolpe i støpejern og håndlist av smidd rundjern (Storgt. 3)

Messingkuler som stolpeavslutning (Stortgt. 6 t.v. og Skaugaardsgt. 1 t.h.)

Retningslinjer ved utbedring av utvendige trapper

- Ta vare på og vedlikehold trapp og rekkverk
- Må trappen utbedres eller skiftes ut, bør plassering, form, materialbruk og overflate være som tidligere
- På eldre trapper bør bruk av skifer begrenses til inntrinn. Skiferen bør være hogget og ikke sagd. Trappens sider bør ikke kles med skifer
- Hus fra før 1900 bør ikke utstyres med støpte betongtrapper
- Trapper fra før 1900 bør ha rekkverk av smijern/støpejern

GRUNNMURER/ KJELLERMURER

TREHUS

Synlig grunnmur inngår som del av en bygnings arkitektur. Grunnmurens utseende er særlig viktig i hus med kjelleretasje helt eller delvis over terreng.

Trehus uten kjeller har tradisjonelt vært fundamentert på holdstein. Holdsteinene er større natursteinsblokker som plasseres under lafteknutene og som bærer huset. Mellom holdsteinene fylles det ut med mindre stein som ikke har bærende funksjon, slik at grunnmuren sett utenfra fremtrer som en sammenhengende mur. Muren er lagt opp som tørrmur uten bindemiddel mellom steinene. Mange murer er i ettertid pusset.

På 1800-tallet ble det vanlig å fundamentere hus på ringmur. Dette var en hensiktsmessig form for fundamentering for hus med kjeller. Ringmuren er en sammenhengende mur der tyngden av huset fordeles på hele muren og ikke punktvis som ved holdsteinsmur. Ringmuren kan bestå av naturstein i form av bruddstein eller hogd stein. Ringmuren kan enten være tørrmur, eller steinen kan være lagt i kalkmørtel.

Holdsteinsmur og ringmur kan utvendig være ubehandlet, eller de kan være pusset.

Småhus fundamenteres i dag som regel på betongplate med grunnmur/kjellermur av plasstøpt betong eller av betongelementer Også lettbetong (Leca)er mye brukt. Grunnmur av lettbetong er som regel pusset.

Grunnmur av fuget naturstein (I. Sundsgt. 5)

Pusset/slemmet grunnmur (Havnegt. 1)

Kombinert fuget og pusset grunnmur (Storgt. 14)

Kombinasjon av naturstein og tegl i grunnmur (Varbakgt. 17)

Utmurte fuger i natursteinsmur (Storgt. 13)

Kongemur (Kjørestad)

MURHUS

Grunnmuren i eldre murhus består som regel av naturstein med vegger av tegl over terrenget. Teglsteinsveggene er massive. En firetasjers bygning har veggtykkelse på 2 stein i de to nederste etasjene og 1,5 stein i de to øverste. Etter hvert tas vegger av hulmur i bruk.

På 1900-tallet overtar betong som byggemateriale for grunnmurer i murhus.

Murhusene i Farsund har ofte forseggjorte underetasjer. Pusset mur kan illudere natursteinsmur. Muren kan også forblendes med naturstein eller fasadestein.

I Farsund har flere sveitserstilhus i tre høy underetasje eller førsteetasje i mur.

Pusset mur (Strandgt. 2)

Mur forblendet med hogd stein (Theis Lundegaardsgt. 6)

Pusset og malt mur (Strandgt. 10)

Underetasje i pusset og malt mur (Torvgt. 8 t.v. og Storgt. 19 t.h.)

Retningslinjer ved utbedring av grunnmur/kjellermur

- Gjør minst mulig endringer i murens utseende
- Ved pussing av natursteinsmur bør veggens ujevnheter bevares. Unngå tykk sementpuss

FORSTØTNINGSMURER OG GJERDER

FORSTØTNINGSMURER

I bratt terreng er det ofte påkrevd å lage forstøtningsmurer i tilknytning til oppføring av bygninger. Murene muliggjør anlegging av gangveier, terrasser, hager og oppholdsareal. Tidligere ble murene lagt opp for hånd, og arbeidet krevde både kunnskap og erfaring. Mange fine murer står fortsatt og fortjener å bli tatt vare på. Moderne natursteinsmurer som er lagt opp med anleggsmaskin, kan i utseende ikke sammenliknes med eldre håndlagte murer, selv om det kvalitetsmessig kan være store variasjoner. Bruk av jevnstore steiner gir best resultat.

Nyere murer er ofte laget av betong med forblending av naturstein.

Det som kan true forstøtningsmurer er trykket fra masser på innsiden av muren. Røtter fra trær langs muren kan øve press på muren. Gravearbeider nær bunnen av muren kan også føre til ustabilitet.

Tørrmur av hogd stein (Skolepl. 2)

Mur av hogd stein som er fuget (Havnegt. 11)

Fuget mur av bruddstein (Kjørestad)

Betongmur forblendet med bruddstein (Varbakgt. 25)

Ny, maskinopplagt natursteinsmur (Snarvn. 1)

Ny mur av kilt stein

Ny mur av naturstein. Jevnstore stein ville gitt en vakrere mur

GJERDER

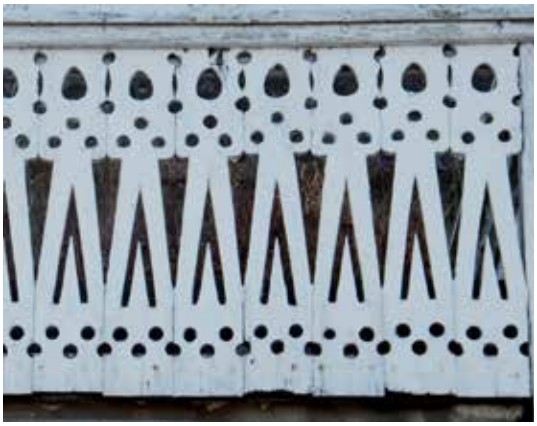
Det er vanlig å avgrense bebygd eiendom mot vei og nabo med gjerde. Mest brukt på Sørlandet er stakittgjerdet i tre med slanke, tettstilte, vertikale spiler som øverst er spisset. Bredden på spilene, avstand mellom spilene og høyden på gjerdet varierer. Det samme gjelder avslutningen øverst. Stakittgjerder er alltid hvitmalt.

Som regel står gjerdet på en støpt mur eller på mur i naturstein med eller uten støpt murkrone. I terreng som ikke er vannrett, vil avslutningen av gjerdet nederst følge terrenget. Avslutningen oppe vil alltid følge en jevnt fallende linje. Spilene står alltid loddrett.

Tradisjonelle stakittgjerder fra Farsund by

Gjerder kan gis en utforming som er tilpasset husets stilpreg.

Gjerde i sveitserstil (Skougaardsgt. 5)

Gjerder i tre kan også gis annen utforming enn det tradisjonelle stakittgjerdet.

Gjerde av horisontale bord i to bredder (Lyngdalsvn. 7)

Nytt gjerde av horisontale, tettstilte lekter (Kjørestad terr. 20)

Hus og gjerde henger sammen visuelt og skal være tilpasset hverandre slik at de sammen danner en harmonisk helhet.

Noen eiendommer har gjerde av metall. Eldre metallgjerder er ofte forseggjorte og vakre.

Kombinasjon av støpejern og smijern (Kirkegt. 1)

Lavt gjerde av vinkeljern og rundjern (G. Lundsgt. 27)

Sveiset gjerde (Varbakgt. 3)

Åpninger i gjerdet er utstyrt med port, som kan gis ulike utforming. Porten kan være énfløyet eller tofløyet. Port og portstolper er gjerne særlig forseggjort og skiller seg ofte i form og høyde fra gjerdet for øvrig. Stakittgjerder i tre har ofte støpte portstolper. Portstolpene har gjerne lamper eller kuler på toppen.

Tofløyet port (Storgt. 11)

Retningslinjer for utforming av forstøtningsmurer og gjerder

- Ta godt vare på eldre forstøtningsmurer. Vær oppmerksom på bevegelser i muren og treff tiltak for å hindre utrasing
- Et gjerde danner ramme rundt en eiendom og utgjør sammen med bebyggelsen en helhet. Gjerdets størrelse og form må tilpasses tomt og bebyggelse
- Gjerdet i seg selv må utformes slik at det oppnås en harmonisk helhet. De enkelte delenes høyde, bredde, form og innbyrdes plassering må nøye avveies
- Tradisjonelle stakittgjerder med stående spiler faller som regel godt inn i et eldre bygningsmiljø. Horisontal avslutning oppe eller nede med liggende bord bør normalt unngås. Spiler bør ha spiss avslutning oppe.
- Flettverksgjerder av plastbelagt metall bør i de fleste tilfeller ikke brukes i eldre bygningsmiljøer
- Et gjerde kan gjerne følge et ujevnt terrengs konturlinje i underkant, men øvre kant bør følge en rett linje. Øvre kant trenger ikke være vannrett. Spilene må imidlertid alltid stå loddrett
- Port og portstolper utgjør en viktig del av gjerdet og bør tilpasses dette i form og materialbruk

UTEAREAL: TERRASSE, BALKONG, ALTAN OG VERANDA

- En **terrasse** er en planert uteoppholdsplass på bakkeplan, eventuelt en oppmurt platting
- En **balkong** er en utkraget konstruksjon med uteoppholdsplass over bakkeplan
- En **altan** er en ikke overdekket uteoppholdsplass på taket av en bygning eller på tilbygg til bygningen. En takterrasse er pr. definisjon en altan.
- En **veranda** er et tilbygg som enten er uten tak eller er overbygget. Verandaen kan ha åpne vegger eller være helt eller delvis innelukket (glassveranda)

Terrasse (Storgt. 19)

Balkong (Kirkegt. 4)

Altan (Skougaardsgt. 14)

Veranda (Farøyvn. 19)

Hus som er bygd før 1850 har opprinnelig ikke vært utstyrt med balkong, altan eller veranda. Verandaen kommer med sveitserstilen i andre halvpart av 1800-tallet. Særlig populær er glassverandaen, gjerne med farget glass i rutene. Altanen og balkongen kommer for alvor med funksjonalismen på 1930-tallet. De tidlige altanene/balkongene er små i forhold til mange av de som bygges i dag. Under funksjonalismen blir det vanlig med direkte utgang fra stue til terrasse.

Altan, balkong og åpen veranda er avgrenset mot det fri med brystning, rekkverk eller balustrade.

Det har vært en tendens de siste årene til at særlig altaner bygges stadig større. Enkelte hus er utstyrt med brede altaner i hele husets lengde og langs flere fasader. Slike anlegg er vanligvis estetisk uheldige. Bruksverdien er diskutabel, og anleggene er også krevende når det gjelder vedlikehold.

Brystning (Skippervn. 9)

Rekkverk (Kirkegt. 4)

Balustrade (Skougaardsgt. 1)

Eksempel fra Farsund by på overdimensjonert altan

ANDRE EKSEMPLER PÅ UTEAREAL OVER BAKKEPLAN:

Altan (Kjørestad terrasse 3)

Balkong (Farøyvn. 19)

Fransk balkong (luftebalkong) (Kjørestad)

Retningslinjer for utforming av balkong, altan og veranda

- *Generelt*. Hus som er bygd før sveitserstilperioden, bør ikke utstyres verken med balkong, altan eller veranda. Uteoppholdsplass i tilknytning til slik bebyggelse bør fortrinnsvis anlegges på bakkeplan i form av terrasse. Hus bygd før funksjonalismen bør i utgangspunktet ikke utstyres med balkong.
- *Størrelse og plassering*. Altan, balkong og veranda må i størrelse, form, og plassering stå i forhold til resten av bygningen. Slike konstruksjoner må være underordnet bygningen for øvrig. Best resultat oppnås vanligvis hvis bare en mindre del av en bygnings fasade berøres.
- *Utførelse*. Altan, balkong og veranda må i utgangspunktet være tilpasset bygningen m.h.t stilpreg, konstruksjon, detaljering, materialer og farge.

KOMMUNALE PLANER

Rammer for oppføring av ny bebyggelse og forvaltning av eksisterende bebyggelse i en kommune fastsettes i kommuneplan og reguleringsplaner. Planene er hjemlet i plan- og bygningsloven (Pbl.).

KOMMUNEPLAN (PBL. § 11)

Kommuneplanens arealdel omfatter hele eller deler av kommunen. Det kan i planen fastsettes hensynssoner med tilhørende retningslinjer og bestemmelser. Hensynssonene kan omfatte landskap og bevaring av naturmiljø og kulturmiljø. Kommuneplanen er en oversiktsplan som fastsetter hovedtrekkene i arealutnyttelsen.

REGULERINGSPLAN (PBL. §12)

Reguleringsplanen er mer detaljert enn kommuneplanen og består av et plankart med tilhørende bestemmelser som angir bruk, vern og utforming av arealer og fysiske omgivelser. Reguleringsplaner kan utformes som områderegulering eller detaljregulering. Kommuneplanens hensynssoner kan videreføres i reguleringsplanen. I reguleringsplanen kan det gis bestemmelser om utforming og bruk av bebyggelse samt sikring av verneverdier.

LOVBESTEMMELSER

LOV OM PLANLEGGING OG BYGGESAKSBEHANDLING (PLAN- OG BYGNINGSLOVEN – PBL.)

§ 29-1 – utforming av tiltak
Ethvert tiltak… skal prosjekteres og utføres slik at det får en god arkitektonisk utforming i samsvar med sin funksjon…

§ 29-2 – visuelle kvaliteter
Ethvert tiltak… skal prosjekteres og utføres slik at det etter kommunens skjønn innehar gode visuelle kvaliteter både i seg selv og i forhold til dets funksjon og dets bygde og naturlige omgivelser og plassering.

§ 31-1 – ivaretakelse av kulturell verdi ved arbeid på eksisterende byggverk
Ved endring av eksisterende byggverk, oppussing og rehabilitering skal kommunen se til at historisk, arkitektonisk eller annen kulturell verdi som knytter seg til et byggverks ytre, så vidt mulig blir bevart.

§ 31-2 – tiltak på eksisterende byggverk
Tiltak på eksisterende byggverk skal prosjekteres og utføres i samsvar med bestemmelser gitt eller i medhold av loven.

Sjekk med kommunen hvilke tiltak som krever søknad om byggetillatelse før arbeidet igangsettes.

Tiltak som er listet opp nedenfor kan i henhold til lovens § 20-5 utføres uten søknad og tillatelse fra kommunen dersom tiltakene ikke er i konflikt med andre bestemmelser i loven eller godkjent kommune- eller reguleringsplan. Tiltak i områder som i kommuneplan eller reguleringsplan er angitt som bevaringsområder, krever søknad og tillatelse. Utfyllende bestemmelser er gitt i forskrift om byggesak (byggesaksforskriften). Det er i alle tilfelle lurt å sjekke med kommunen om søknad er påkrevd før et byggearbeid igangsettes.

Tiltak som ikke krever søknad

- Mindre frittliggende bygning i én etasje uten kjeller som oppføres på bebygd eiendom, og som ikke skal brukes til beboelse. Bruksareal (BRA) og bebygd areal (BYA) skal ikke overstige 50 m2. Mønehøyden skal maksimalt være fire meter og gesimshøyden tre meter. Avstand til nabogrense og annen bygning på eiendommen kan være inntil én meter.
- Mindre tilbygg til eksisterende bygning. Tilbygget kan ikke inneholde rom til varig opphold eller beboelse. Bruksareal (BRA) eller bebygd areal (BYA) må ikke overstige 15 m2.

- Mindre tiltak i eksisterende bygning. Tiltakene kan være:
  - Oppsetting/flytting av ikke-bærende vegg
  - Reparasjon av bygningstekniske installasjoner som ikke innebærer endringer. Reparasjon av skorstein er søknadspliktig dersom det monteres nytt røkrør eller glidestøp
  - Totalrehabilitering, utvidelse og nybygging av våtrom, f. eks. å ta i bruk et annet rom til bad
  - Installering av ildsted. Oppføring av skorstein er søknadspliktig
- Mindre tiltak utendørs. Tiltakene gjelder levegger, gjerder, skilt, antenner/paraboler, forstøtningsmurer, terrengbearbeiding, drenering og intern vei og biloppstillingsplasser.
- Fasadeendring som ikke fører til at bygningens karakter endres, samt tilbakeføring av fasade til tidligere dokumentert utførelse.

KULTURMINNELOVEN

I henhold til kulturminnelovens § 25 skal søknad om riving eller vesentlig endring av ikke-fredet byggverk eller anlegg oppført før 1850 forelegges fylkeskonservator før søknaden avgjøres i kommunen.

Fredete hus
Fredning etter kulturminneloven er et virkemiddel som blir brukt for å sikre kulturminner eller miljøer av vesentlig, nasjonal verdi. Det fins to hovedtyper av fredning:

Fredning ved lov (automatisk fredning)
Automatisk fredning innebærer at et kulturminne er fredet direkte i lovteksten. Alle kulturminner fra før 1537 er automatisk fredet. Stående bygninger fra perioden 1537-1649 kan erklæres automatisk fredet.

Fredning gjennom vedtak (vedtaksfredning)
Vedtaksfredete bygninger eller anlegg er kulturminner fra etter 1537 som er fredet ved vedtak etter kulturminnelovens bestemmelser. Helhetlige kulturmiljøer kan fredes som et samlet kulturmiljø.

Midlertidig fredning kan vedtas dersom et kulturminne er truet av eller utsatt for fare, eller dersom man vil evaluere kulturminnet med tanke på permanent fredning.

På fredet bygning kan det utføres vanlig, løpende vedlikehold uten myndighetenes godkjenning, mens det for større reparasjoner og endringer må innhentes tillatelse. Ved vedlikehold og utbedringsarbeider skal opprinnelige eller gamle bygningsdeler i størst mulig utstrekning beholdes. Det skal brukes samme type materialer, teknikker og utførelse som tidligere. Eier har krav på råd og veiledning fra kulturminnemyndighetene – fylkeskonservatoren. Det kan etter søknad gis økonomisk støtte til utbedring (se nedenfor).

RÅD OG VEILEDNING - STØTTEORDNINGER

RÅD OG VEILEDNING

Farsund kommune og Fylkeskonservatoren i Vest-Agder kan gi råd og veiledning om vedlikehold og utbedring av bygninger.

Bygg og bevar er en nettside med mange nyttige opplysninger for eiere av eldre hus (www.byggogbevar.no).

Byggeskikksenteret i Flekkefjord (www.byggeskikksenteret.no), Vest-Agder-museet (www.vestagdermuseet.no) og håndverkere med antikvarisk kompetanse vil også kunne bistå med råd og veiledning. Det arrangeres også kurs og konferanser for huseiere og aktører innenfor byggebransjen.

TILSKUDDSORDNINGER

Kulturminnefondet (www.kulturminnefondet.no) kan etter søknad gi tilskudd til arbeider på bevaringsverdige bygninger.

Andre tilskuddsordninger fins også. Sjekk følgende nettsteder:

www.kulturarv.no/aksjoner/ta-et-tak-aksjonen

www.stiftelsen-uni.no

www.fortidsminneforeningen.no/kulturminner-for-alle

Eiere av fredete bygg og anlegg i privat eie kan etter søknad få dekket antikvariske merutgifter, helt eller delvis. Søknad sendes Vest-Agder fylkeskommune som forvalter riksantikvarens tilskuddsordning for fredete bygninger i privat eie (FRIP).

AKTUELL LITTERATUR

- Drange, Aanensen og Brænne: Gamle trehus – historikk, reparasjon og vedlikehold. Universitetsforlaget 2011 (3. utgave)
- Gøthesen: Gamle vinduer – historikk, restaurering og vedlikehold. Gøthesen forlag 2012
- Sprossa – Else Rønnevig: Gamle hus – inspirasjon og mange, gode råd. Else Rønnevig 2012
- Fortidsminneforeningen: Gode råd om… En serie hefter med råd om utbedring av ulike bygningsdeler m.m.
- Riksantikvarens infosider på Internett (www.ra.no/veiledning/publikasjoner/informasjoner)
- Veiledere utgitt av byggeskikk- og bygningsvernsentre, fylkeskommuner og kommuner

KILDER

Litteratur

- Olav Arild Abrahamsen: Farsund bys historie. Farsund kommune 1997-2007
- Drange, Aanensen og Brænne: Gamle trehus – historikk, reparasjon og vedlikehold. Universitetsforlaget 2011 (3. utgave)
- Arne Lie Christensen: Kunsten å bevare. Om kulturminnevern og fortidsinteresse i Norge. Pax forlag AS 2011
- K. M. Viestad: Byggeteknisk fagleksikon. Universitetsforlaget 1980
- Riksantikvarens infosider på Internett (www.ra.no/veiledning/publikasjoner/informasjoner)

Fotografier

- Olav Arild Abrahamsen: Farsund bys historie. Farsund kommune 1997-2007 (FH)
- Terje Skjoldal (S)

Øvrige fotografier er tatt av forfatteren Ivar Ole Iversen

BYGGESKIKKVEILEDER FOR FARSUND BY
BEVARING OG UTBEDRING

FARSUND KOMMUNE

Vest-Agder fylkeskommune